

Examining the characteristics and functions of endowments of women in sari and bar vendors in the Qajar period; Based on the documents

Jamshid Noroozi¹ | Farshid Noroozi² | Abbas Abedi³

Abstract:

Purpose: Endowments of the Qajar period are among the most important resources that demonstrates the social, economic, cultural and religious conditions of Iran of the time. Female endowments are particularly important among the different classes and groups of Iranian society that have endowed. Investigating the content of women's endowments is important since they display both quantity and quality of endowments among women. They also demonstrate women's participation in social activities of the period. The purpose of the research is to study the contents of the endowments of the women in Sari and Barforoush during the Qajar period, to distinguish their characteristics and functions as well as the social status of the women.

Method and Research Design: Endowments and some historical library resources were studied and analyzed in a descriptive and analytical way.

Results and conclusion: The result show that there are few differences between women and men's endowments in Sari and Barforoush in the Qajar period considering their characteristics and functions. The endowments had religious and social functions and were considered for the following purposes: mourning, charitable deeds, seminary students' expenses, publishing religious books, public services, and supporting the life expenses of the children of the person who endows. Endowments were mostly piece of land, a house, a shop, a garden, a bath or a caravanserai. The women were among the rich and noblemen, merchants, and landowners. The women's social status depended on their father or husband except the ones that themselves were a midwife or tradegian (Tāziye khan). Their father or husband were mostly coppersmith, doctor, surgeon, butcher, judge, merchant, tailor, muezzin, Muslim clergyman, and grocer.

Keywords: Endowment; Women; Sari; Barforoush; Qajar.

Citation: Noroozi, J., Noroozi, F., & Abedi, A. (2023). Examining the characteristics and functions of endowments of women in sari and bar vendors in the Qajar period; Based on the documents. *Ganjine-ye Asnad*, 33(2), 88-129 | doi: 10.30484/ganj.2023.3065

1. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran

J.noroozi@alzahra.ac.ir

2. PhD student, Department of History, Payam Noor University, Tehran, Iran, (Corresponding author)

farshidnoroozi20@gmail.com

3. PhD student, Department of History and Civilization of Islamic Nations, University of Tehran, Tehran, Iran

Copyright © 2023, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

ویژگی‌ها و مصارف موقوفات زنان ساری و بارفروش در دوره قاجار

جمشید نوروزی^۱ | فرشید نوروزی^۲ | عباس عابدی^۳

چکیده:

اسناد موقوفات در دوره قاجار یکی از مهم‌ترین منابع برای ترسیم اوضاع اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی ایران در این دوره هستند. در بین اقشار و گروه‌های مختلف جامعه ایران که با انگیزه‌های متفاوت به وقف توجه داشته‌اند، زنان از اهمیت خاصی برخوردارند. بررسی مندرجات وقف‌نامه‌های زنان، هم‌اکنون آگاهی از میزان رواج وقف در بین زنان در این دوره و چگونگی وقف آن‌ها، و هم از جنبه تصویر بخش‌هایی از مشارکت زنان در امور اجتماعی دوره قاجار، دارای اهمیت است.

هدف: این پژوهش، برآن است تا با مطالعه محتوای وقف‌نامه‌های زنان واقف در شهرهای ساری و بارفروش در دوره قاجار چگونگی مصارف و ویژگی‌های موقوفات آن‌ها و نیز موقعیت اجتماعی واقفان زن را بررسی کند.

روش / رویکرد پژوهش: روش این پژوهش، توصیفی-تحلیلی و آماری است و با وجود تکیه بر مندرجات اسناد موقوفات، از برخی منابع تاریخی و تحقیقات معتبر نیز استفاده شده است.

یافته‌ها و نتیجه‌گیری: وقف‌نامه‌های زنان ساری و بارفروش در دوره قاجار، از لحاظ ویژگی‌های موقوفات و نوع مصارف آن‌ها، با وقف‌نامه‌های مردان این دو شهر چندان تفاوتی ندارند. طرز فکر و اعتقاد هر واقفی ذیل تعیین مصارف موقوفه خودنمایی می‌کند. موقوفات زنان این دو شهر، کارکردهای مذهبی و اجتماعی داشته‌اند و برای مصارفی چون عزاداری، خیرات و مبرات، مخارج طلاب، تهیه کتب علوم دینی، امور عام‌المنفعه، و حمایت از معیشت اولاد واقف در نظر گرفته شده‌اند. نوع موقوفات این زنان، از جنس زمین، خانه مسکونی، دکان، باغ، حمام و کاروان‌سرا است. زنان واقف این دو شهر از حیث خاستگاه اجتماعی از گروه‌های اعیان و اشراف، تجار و کسبه بازار و زمین‌داران بودند. موقعیت اجتماعی زنان واقف ساری و بارفروش، به استثناء تعداد کمی که خود دارای نقش اجتماعی چون قابله یا تعزیه‌خوان بودند به موقعیت اجتماعی پدران یا همسرانشان وابسته بود. نقش‌های اجتماعی پدران و همسران این زنان عمدتاً شامل: مسگر، پالان‌دوز، چاقوساز، پیش‌نماز، دیباغ، ارسی‌دوز، طیب، مؤذن، مستوفی، قصاب، خیاط، جراح، کلاه‌دوز، قاضی، گل‌دوز، بقال، تاجر و کفشدار بوده است.

کلیدواژه‌ها: وقف؛ زنان واقف؛ ساری؛ بارفروش (بابل)؛ قاجار؛ تاریخ اجتماعی.

استناد: نوروزی، جمشید، نوروزی، فرشید و عابدی، عباس. (۱۴۰۲). ویژگی‌ها و مصارف موقوفات زنان ساری و بارفروش در دوره قاجار. *گنجینه اسناد*، ۳۳ (۲)، ۸۸-۱۲۹ | ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۳.۳۰۶۵ | doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۳.۳۰۶۵

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشیمی

مقاله پژوهشی

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران
J.noroozi@alzahra.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
Farshidnoroozi20@gmail.com
۳. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
Aab.abedi55@gmail.com

گنجینه اسناد

۱۳۰

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکس): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۳.۳۰۶۵

نمایه در Google Scholar, Reserchgate, SID, ISC, ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۳، دفتر ۲، تابستان ۱۴۰۲ | صص: ۸۸ - ۱۲۹ (۴۲)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۵/۱۱ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۳/۱۳

تحقیقات تاریخی

۱. مقدمه

«ایالت» مازندران، در قدرت‌یابی قاجار جایگاهی ویژه داشت. شرق این «ایالت» از کانون‌های مهم ایل قاجار بود. بخش اعظم نیروهای نظامی که این ایل را در دست‌یابی به حکومت یاری رساندند، از این منطقه تأمین شدند. این «ایالت» در دوران سلطنت قاجار (۱۲۱۰ق-۱۳۴۴ق)، یکی از یازده «ایالت» ایران محسوب می‌شد (کرزن، ۱۳۳۳، ج ۱، ص ۱۵۰). شهرهای مهم مازندران در این دوره، آمل، اشرف^۱، ساری و بارفروش^۲ بودند (ملگونف، ۱۳۷۶، ۱۴۱). از این میان، دو شهر ساری و بارفروش از اهمیت ویژه‌ای در دوره قاجار برخوردار بودند؛ ساری، مرکز سیاسی-اداری ایالت بود و بارفروش، مرکز تجاری و اقتصادی آن محسوب می‌شد.

ساری در دوره‌ای که آقامحمدخان در پی تصاحب تاج و تخت بود، پایتخت موقت او انتخاب شد (ساروی، ۱۳۷۱، ص ۲۳۷). با وجود تصمیم بعدی آقامحمدخان در انتخاب تهران به پایتختی قاجار (۱۲۱۰ق)، ساری به دلایلی چون نزدیکی به سکونتگاه مهم ایل قاجار (استرآباد) و نیز باقی‌ماندن به‌عنوان مرکز سیاسی و اداری ایالت مازندران، هم‌چنان مورد توجه حکومت قاجار بود و روند توسعه و آبادانی آن نیز برقرار ماند (میرزاابراهیم، ۱۳۵۵، ص ۹۵؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۳۸، ج ۲، ص ۱۰۱۹). به دلیل این توجه حکومت و نیز موقعیت حاکم‌نشین ساری، همواره تعداد زیادی از شاه‌زادگان، اعیان و اشراف قاجار در این شهر حضور داشتند (افضل‌الملک، ۱۳۸۳، صص ۴۸-۴۹).

بارفروش در دوره قاجار، مرکز خرید و فروش کالاهای شهرهای اطراف و نیز مسیر کالاهای تجاری روسی بود. ترقی بارفروش از ده به شهر و استقرار شماری از تجار در آنجا، متأثر از آن بود که کالاهایی را که از بندر حاجی ترخان به بندر مشهد سر^۳ می‌آوردند، برای معامله به این منطقه حمل می‌شد (تاد، ۱۳۸۸، ص ۸۲). یکی از سیاحان روسی که در دوره قاجار از بارفروش دیدن کرده‌است درباره موقعیت تجاری این شهر نوشته‌است: «بارفروش از حیث تجارت، بعد از تهران، دومین شهر تجاری ایران محسوب می‌شود» (گزارش ایران از یک سیاح روس، ۱۳۶۳، ص ۳۴).

بخش قابل توجهی از موقوفات در ایران متعلق به بانوان نیکوکاری است که در دوره‌های مختلف تاریخی با انگیزه تقرب به درگاه احدیت بخشی از اموال خود را در امور خیر وقف کرده‌اند. با وجود تعدد موقوفات مربوط به زنان در کشور، این موقوفات کم‌تر شناسایی و بررسی شده‌اند. با توجه به جایگاه سیاسی و اقتصادی ساری و بارفروش در دوره قاجار و نیز رواج وقف در این دوره، برآنیم تا با تمرکز روی وقف‌نامه‌های زنان این دو شهر، به بازنمایی یکی از وجوه حضور و مشارکت اجتماعی زنان در این دو

۱. اشرف: نام قدیم بهشهر
۲. نام قدیم شهر بابل
۳. نام قدیم شهر بابلسر

شهر مهم «ایالت» مازندران در دوره قاجار بپردازیم. با وجود اهمیتی که این موضوع در تاریخ اجتماعی مازندران دارد، تحقیقی مستقل و جامع در زمینه مندرجات وقف‌نامه‌های زنان مازندران به‌ویژه زنان ساری و بارفروش، و نیز معرفی زنان واقف این دو شهر و ویژگی‌های موقوفات آن‌ها انجام نشده است.

۲. پیشینه تحقیق

از جمله تحقیقات در زمینه زنان واقف در ایران مقاله «تأملی بر نقش زنان در گسترش موقوفات عصر صفوی» تألیف خانم نزهت احمدی (۱۳۹۷) است که به ویژگی‌های کلی موقوفات زنان در عصر صفوی پرداخته است. از جمله آثار منتشر شده درباره دوره قاجار، مقاله کریستف ورنر (۱۳۷۸)^۱ با عنوان «زنان واقف در تهران عهد قاجار» است که به معرفی و تحلیل عملکرد سه زن واقف در تختگاه قاجار پرداخته است. خانم‌ها الهام ملک‌زاده و مرضیه افرافر (۱۳۹۶) نیز در مقاله «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول (نمونه پژوهشی: موقوفات زنان تهران)»، به گوشه‌ای از موضوع وقف زنان در دارالخلافه قاجار پرداخته‌اند. محمد دبیرسیاقی (۱۳۸۶) در مقاله «موقوفات انیس‌الدوله»، به معرفی موقوفات این زن واقف در دوره قاجار می‌پردازد. در زمینه موقوفات زنان در مازندران، تنها یک مقاله با عنوان «هویت زنان واقف در ایران (نمونه موردی: زنان آمل)» توسط معصومه یدالله‌پور (۱۳۹۲) نوشته شده است. مؤلف در این مقاله، به معرفی ۱۶ وقف‌نامه از شهر آمل مربوط به دوره‌های قاجار، پهلوی و انقلاب اسلامی می‌پردازد که ۵ وقف‌نامه این مجموعه به دوره قاجار اختصاص دارد. با توجه به موارد مذکور، مشخص می‌شود که تحقیقی مستقل و جامع درباره موقوفات زنان ساری و بارفروش در دوره قاجار، انجام نشده است.

۳. ساختار و سبک نگارش اسناد وقف‌نامه‌ها در دوره قاجار

ساختار وقف‌نامه‌های دوره قاجار عبارت است از: ۱- بسمله؛ ۲- دیباچه؛ ۳- مشخصات کامل واقف؛ ۴- شرط تحقق وقف (قصد قربت)؛ ۵- اظهار صیغه؛ ۶- کلی‌گویی جهت (مصرف)؛ ۷- مختصات موقوفه (رقبات) و حدود اربعه آن؛ ۸- مخارج (وظایف متولی)؛ ۹- متولی فعلی و سیستم انتخاب متولیان بعدی؛ ۱۰- متولی در صورت انقراض نسل؛ ۱۱- الفاظ تشریفاتی دال بر وقوع عقد و قبض و قبول متولی؛ ۱۲- خاتمه؛ ۱۳- تاریخ تحریر (رضایی، ۱۳۹۰، ص ۱۳۹).

1. Christoph werner

سبک نگارش اسناد موقوفات دوره قاجار به این صورت است که با «تحمیدیه‌ای» آغاز می‌شود که حاوی جملاتی در ناپایداری دنیا و فناپذیری بودن انسان است. این جملات، در بردارنده ابیاتی فارسی و عربی و حاوی تلمیحاتی به آیات و احادیث است. بسته به قلم نگارنده وقف‌نامه، این قسمت مختصر یا مطول است. پس از تحمیدیه، فرد واقف و موقوفه معرفی می‌شود. هم‌چنین، محل موقوفه به دقت معین و حدود آن مشخص می‌شود. در این اسناد، موارد مصرف درآمد موقوفه و شرایط مدنظر واقف دقیقاً قید می‌شود. بعد از مشخص کردن متولی و در مواردی ناظر موقوفه، عباراتی در لعن و نفرین کسی که برخلاف شرایط تعیین شده در وقف‌نامه عمل کند، درج می‌شود. معمولاً در آخر وقف‌نامه، آیه شریفه «فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يَبْدِلُونَهُ»^۱ تحریر می‌شود تا کسی به خود اجازه ندهد در وقف‌نامه و رقبات آن و مصارف مقرر تصرف کند. هم‌چنین در اسناد وقف‌نامه، عباراتی آورده می‌شود مبنی بر این که واقف از مالکیت موقوفه دست کشیده و آن را به تصرف وقف داده است. در حاشیه سند وقف‌نامه، اثر انگشت یا مهر برخی از روحانیون و شهود دیگر زده می‌شود. مطابق مندرجات این اسناد، میزانی از درآمد حاصل از موقوفه قبل از آن که صرف مقصود تعیین شده واقف شود، برای مصارف دیگری مثل حق التولیه، حق النظاره و حفظ عین موقوفه (تأمین مخارج ضروری بنا و تعمیرات لازم آن) کسر می‌شود.

۴. اهمیت و ارزش تاریخی مندرجات اسناد موقوفات

از مندرجات وقف‌نامه‌ها و توضیحات مرتبط با موقوفات و واقفان، می‌توان به اطلاعات ارزنده‌ای چون نام‌های تاریخی محلات، بازارها، روستاها، کاروان‌سراها و رباطها دست یافت. برای نمونه، در ضمن توضیح موقوفه نجیبه خاتون صبیئه مشهدی میر عبدالله بارفروشی و حاجیه نواب خانم آمده است: «تمامت سه دانگ مشاع از شش دانگ یک باب سراخانه خود واقعه در محله سیلاب سر ساری» (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۹/ن) و «تمامت سه دانگ مشاع از شش دانگ کاروان‌سرای وکیل واقع در ساری» (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱/ن) وقف می‌شود. از خلال این قبیل اطلاعات، درمی‌یابیم که در شهر ساری در عهد قاجار، محله‌ای به نام سیلاب سر و کاروان‌سرای به نام وکیل وجود داشته است.

در نمونه‌ای دیگر، در سندی واقفی به نام «مشهدیه عمه‌خانم زوجه حسین جان کشتلی الاصل بارفروش المسکن»، به محله‌ای به نام باغبان محله در شهر بارفروش آن روزگار اشاره شده است: «یک خانه ملکی در باغبان محله با لواحق» (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۱۱۶/ع). هم‌چنین درباره نام روستاهای قدیمی ساری در عهد قاجار، در سند وقف‌نامه

۱. پس هرکس که آن را (آن وصیت را) بعد از شنیدن، تغییر دهد، گناهش تنها بر کسانی است که آن را تغییر می‌دهند (آیه ۱۸۱ سوره بقره).

«مرضیه بنت میرزاشفیعی بالاکولائی زوجه آخوند ملا میرزای سمسکندی» آمده است: «تمامت سه سهم از هفده سهم از یک دانگ و نیم مشاع از کل شش دانگ قریه بالاکولا؛ سه سهم از هفده سهم از پنج جریب و نیم زمین آبی سلیم شیخ؛ دو سهم از هفده سهم از نصف قریه کلاگر محله از بلوک کلیجان رستاق» وقف شده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۵۵/م). در توضیحات اسناد موقوفات زنان واقف نیز، می‌توان به اطلاعات مفیدی درباره برخی مشاغل، بازارها، اماکن دینی و بناهای عام‌المنفعه در این دوره تاریخی دست یافت. برای نمونه، «مشهدیه مریم بیگم بنت میرزاغیاث قاضی و زوجه محمدباقر» در توضیح نوع موقوفه‌اش «نیم باب دکان ملکی در راسته بازار کفش دوزان» (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۱۰۰۴/م)، از شغل کفش دوزی و وجود راسته بازار برای این شغل در بازار بارفروش یاد می‌کند. یا «مشهدیه آهو خانم بنت حاج فتح تاجر بارفروش بن حاج محمد اسماعیل تاجر بن ملابابا» در وقف‌نامه، از راهرویی به نام حصیرفروشان و دکاکن مرتبط با آن و نیز سقاخانه و تکیه مرتبط با آن نام می‌برد: «یک دکان از دو دکان در جنب شمالی متصل به مقر راهروی عام زیر سقاخانه تکیه حصیرفروشان» (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۲۹/الف).

۵. ارزش اسناد موقوفات برای اطلاع از جایگاه اجتماعی زنان در دوره قاجار

جایگاه و نقش زنان در تاریخ ایران غالباً به عرصه خصوصی خانواده و خانه‌داری محدود شده است. از این نظر، زنان در جامعه ایران، عمدتاً وظیفه شوهرداری و فرزندآوری و فرزندپروری را به عهده داشته‌اند؛ ولی در کنار این وجه غالب، زنان ایرانی در برهه‌هایی از تاریخ ایران در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هم نقش‌آفرینی‌هایی هرچند جزئی و کوتاه داشته‌اند. دوران حکومت قاجار یکی از این برهه‌های تاریخی بود که زنان ایرانی به ایفای نقش سیاسی، اجتماعی و فرهنگی پرداختند. این امر از آن جهت رخ داد که جامعه ایران در طول دوران سلطنت قاجار وارد مراحل جدیدی از تغییر و تحول اجتماعی شد و با دوران ماقبل خود تفاوت‌هایی پیدا کرد. با توجه به این تحولات بستر حضور فزون‌تر زنان در عرصه اجتماع و فرهنگ در برخی مقاطع دوره قاجار فراهم شد. از جمله نمونه‌های حضور زنان در مسائل سیاسی و اجتماعی دوره قاجار نقش‌آفرینی آنان در حوادثی چون قتل گریبایدوف، جنبش تنباکو، شورش نان و نیز حمایت از مشروطه خواهان است (شیرودی، ۱۳۸۴، صص ۷۵-۹۴). دیگر مصداق بارز حضور و مشارکت بیشتر زنان دوره قاجار در عرصه اجتماعی و تلاش آن‌ها برای ارتقاء نقش و موقعیت اجتماعی‌شان، عرصه وقف است. در دوره قاجار و قبل‌تر از آن، در شرایطی که نام زنان در اغلب نامه‌ها و عرایض و حتی برخی عقدنامه‌ها هم ذکر نمی‌شد، زنان شهرهای ساری و بارفروش وقف‌نامه‌های متعددی را با نام خودشان

ثبت کرده‌اند. در تاریخ رسمی دوران قاجار به‌ندرت به نام زنان برمی‌خوریم و از فعالیت‌های اقتصادی آنان اطلاعات زیادی در اختیار نداریم؛ ولی اسناد باقی‌مانده وقف مبین احتمال اداره املاک زنان به‌وسیله خود آن‌هاست. همه زنان واقف، خودشان حق اداره امور اموال وقفی خود را در زمان حیات خود داشتند؛ گرچه بعد از حیاتشان احتمالاً برای جمع‌آوری اجاره، و اجرای نیت و تولیت موقوفه به افرادی امین از مردان نیاز بوده‌است.

۶. آمار کلی زنان واقف ساری و بارفروش قبل از دوره قاجار

از تعداد ۵۳ سند وقفی قبل از دوره قاجار که در بایگانی اسناد ادارات اوقاف و امور خیریه مازندران موجود است تعداد ۴۸ وقف‌نامه (۹۰ درصد) مربوط به مردان و تعداد ۵ وقف‌نامه (۱۰ درصد) مربوط به زنان است. از تعداد ۵ وقف‌نامه مربوط به زنان در مازندران، دو وقف‌نامه مربوط به شهر ساری و یک وقف‌نامه مربوط به شهر بارفروش است.^۱ قدیمی‌ترین وقف‌نامه زنان مازندران، مربوط به ساری است که در محرم سال ۹۹۴ هجری قمری تنظیم شده‌است. در این وقف‌نامه، واقف بی‌بی‌بیگم خاتون بنت هیبت‌الله تنگ‌لته‌ای، مساحت دو جریب زمین شالی‌زاری واقع در روستای تنگ‌لته رودبار از بلوک کلیجان‌رستاق را برای زائرین اعم از واردین و مسافرین امام‌زاده عبدالله (ع) قریه پایین کولا وقف کرده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۲۸/ب).

۷. آمار کلی زنان واقف ساری و بارفروش در دوره قاجار

تعداد کل اسناد موقوفات مازندران در دوره قاجار، ۱۷۷۵ سند برگ موقوفه است که از این تعداد، ۱۴۵۹ مورد (۸۲ درصد)، مربوط به مردان و تعداد ۳۱۶ مورد (۱۸ درصد)، مربوط به زنان است (نک: نمودار شماره یک). تعداد اسناد موقوفات شهرهای ساری و بارفروش (بابل) در دوره قاجار، که در بایگانی اسناد ادارات اوقاف و امور خیریه این دو شهر نگهداری می‌شود، به ترتیب ۳۴۲ و ۴۹۳ سند وقفی است. از این تعداد، به ترتیب ۲۶۳ و ۴۰۲ وقف مربوط به مردان ساری و بارفروش و تعداد ۷۹ و ۹۱ وقف مربوط به زنان این دو شهر است؛ به عبارت دیگر، ۲۳ درصد از موقوفات ساری و ۱۸٫۵ درصد از موقوفات شهر بارفروش در دوره قاجار، متعلق به زنان است (نک: نمودارهای شماره دو و سه).

۸. وابستگی طبقاتی زنان واقف ساری و بارفروش

از مجموع ۷۹ واقف زن ساری در دوره قاجار، تعداد ۷ نفر از طبقه علمای دینی، ۱۰ نفر از طبقه بازاری، ۴۳ نفر از طبقه زمین‌دار، و ۱۹ نفر از طبقه اعیان و اشراف بودند. به عبارت دیگر،

۱. اسناد موقوفات زنان مازندران قبل از دوره قاجار شامل: اداره اوقاف ساری: سند کلاسه ۲۸/ب، ۱۰/ا؛ اداره اوقاف بابل: سند کلاسه ۱۴/خ؛ اداره اوقاف نوشهر: سند کلاسه ۱۲۰/الف؛ ۴۹/ج.

۹ درصد از زنان واقف ساری، از طبقه علمای دینی، ۱۳ درصد از طبقه بازاری، ۵۴ درصد از طبقه زمین‌دار، و ۲۴ درصد از طبقه اعیان و اشراف بودند (نک: نمودار شماره چهار). هم‌چنین از مجموع ۹۱ واقف زن شهر بارفروش، تعداد ۳۱ نفر از طبقه علمای دینی، ۲۵ نفر از طبقه بازاری، و ۳۵ نفر از طبقه زمین‌دار بودند. به عبارت دیگر، ۳۴ درصد از زنان واقف بارفروش، از طبقه علمای دینی، ۲۸ درصد از طبقه بازاری، و ۳۸ درصد از طبقه زمین‌دار بودند (نک: نمودار شماره پنج).

داده‌های حاصل از مقایسه وابستگی طبقاتی واقفان زن در دو شهر ساری و بارفروش، نشان می‌دهد که در ساری، بیشترین فراوانی زنان واقف از طبقات زمین‌داران و اعیان و اشراف است؛ در حالی که در بارفروش، زنان واقف از طبقات علمای دینی، زمین‌دار و بازاری، به ترتیب بیشترین فراوانی را دارند. این تفاوت وابستگی طبقاتی واقفان زن در این دو شهر، متأثر از مرکزیت اداری و سیاسی ساری در ایالت مازندران و نیز مرکزیت اقتصادی-تجاری و مذهبی شهر بارفروش در این ایالت است. علاوه بر این، به دلیل این که کشاورزی محور اقتصادی این ایالت محسوب می‌شده است، وابستگی طبقاتی زنان واقف این دو شهر به زمین‌داران نیز فراوانی زیادی دارد.

۹. موقعیت اجتماعی خانواده زنان واقف و یا خود زنان واقف

موقعیت اجتماعی^۱، مقام و موضعی است که فرد در زمانی معین در جامعه اشغال می‌کند (بیرو، ۱۳۶۶، ص ۳۷۱). موقعیت‌های اجتماعی نظیر پدر، مادر، معلم و کارمند، با واگذاری نقش خاص یعنی مجموعه‌ای از حقوق و مسئولیت‌ها به هریک از آنها تعریف می‌شود. مندرجات اسناد موقوفات، بیش از ارائه اطلاعات درباره موقعیت‌های اجتماعی خود زنان واقف ساری و بارفروش، به بیان اطلاعات درباره موقعیت اجتماعی همسران و پدران این واقفان اشاره دارند.

در شهر ساری، همسران و پدران زنان واقف، از موقعیت‌های اجتماعی چون مسگر، پالان‌دوز، چاقوساز، پیش‌نماز، دباغ، ارسی‌دوز، طبیب، مؤذن و مستوفی، برخوردار بودند (نک: نمودار شماره شش). برای نمونه «شهربانو خانم مشهور به ننه‌خانم زوجه میرزا لطف‌علی مستوفی»، مساحت پنج جریب زمین شلتوک‌زاری ملکی در قریه سلیم‌شیخ کلیجان‌رستاق را برای عزای سیدالشهدا (ع) در ماه محرم و غیر محرم وقف کرد (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۶/ش).

مندرجات اسناد موقوفات شهر بارفروش، به موقعیت اجتماعی تعدادی از خود زنان واقف اشاره دارند که قابل و تعزیه‌خوان بوده‌اند؛ مابقی اطلاعات این اسناد درباره موقعیت

1. Social Position

اجتماعی همسران و پدران واقفان زن است که شامل قصاب، خیاط، جراح، قاضی، گل دوز، بقال، تاجر، کلاه دوز و کفشدار بوده‌اند (نک: نمودار شماره هفت). برای نمونه، «ننه بیگم بنت مشهدی احمد خیاط بارفروش»، سه دانگ مشاع یک خانه ملکی در محله قراکلاء را برای عزاداری سیدالشهدا (ع) و اصحاب در هر عصر و زمان در تکیه همان محله با اطعام اختصاص داده‌است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۱۶/ش).

۱۰. ماه‌های قمری ایجاد وقف زنان

بیشترین فراوانی ایجاد وقف زنان در ساری برمبنای ماه‌های قمری به ترتیب مربوط به ماه‌های محرم با ۱۱ مورد (۱۴ درصد)، جمادی‌الثانی ۹ مورد (۱۲ درصد)، ربیع‌الاول ۸ مورد (۱۰ درصد)، ربیع‌الثانی ۸ مورد (۱۰ درصد) است. بیشترین فراوانی ماه‌های قمری ایجاد وقف زنان در شهر بارفروش، به ترتیب مربوط به ماه‌های جمادی‌الثانی با ۱۲ مورد (۱۴ درصد)، ربیع‌الثانی ۱۰ مورد (۱۲ درصد)، ربیع‌الثانی ۱۰ مورد (۱۲ درصد) و محرم ۹ مورد (۱۱ درصد) است (نک: نمودارهای شماره هشت و نه).

باتوجه به جایگاه ماه محرم در فرهنگ مذهبی مردم ایران و توجه ویژه مردم به برگزاری مراسم عزاداری شهادت امام حسین (ع) در این ماه، محرم از جمله ماه‌هایی است که موقوفات زنان واقف در آن رشد داشته‌است. هم‌چنین قرارداد داشتن مناسبت‌های مذهبی چون ولادت پیامبر اسلام (ص) و ولادت امام جعفر صادق (ع) در ربیع‌الاول، ولادت امام حسن عسکری (ع) در ربیع‌الثانی، و شهادت حضرت زهرا (س) در جمادی‌الثانی، در افزایش فراوانی موقوفات در این ماه‌ها مؤثر بوده‌است.

۱۱. انواع موقوفات زنان واقف ساری و بارفروش

به گواه مندرجات اسناد موقوفات، انواع موقوفات زنان ساری، به ترتیب، شامل ۵۲ مورد زمین (۶۴ درصد)، ۲۴ مورد خانه (۳۰ درصد)، ۲ مورد دکان (۳ درصد)، ۲ مورد کاروان‌سرا (۳ درصد)، و ۱ مورد حمام (۱ درصد) است (نک: نمودار شماره ده).^۱ برای نمونه، «معصومه بنت محمدرضا و سیده خدیجه بیگم»، چهار دانگ مشاع از کاروان‌سرای ساری را بر اولاد ذکور وقف کردند و در صورت انقراض نسل، برای مصرف تعزیه‌داری^{۱۲} وقف کردند؛ هم‌چنین، یک دانگ مشاع از شش دانگ کاروان‌سرا را برای تعزیت سیدالشهدا در هر زمان و مکان، و یک دانگ مشاع از شش دانگ کاروان‌سرا را برای مطلق خیر وقف کردند (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۵۲/م).

۱. در برخی از اسناد وقف‌نامه‌ها هم‌زمان بیش از یک موقوفه (زمین، خانه، مغازه و ...) وقف شده‌است. به همین دلیل تعداد اموال وقف شده معمولاً بیشتر از تعداد اسناد موقوفات است.
۲. در اینجا به معنای برپایی مراسم عزاداری برای امام حسین (ع) است.

این موضوع دربارهٔ زنان واقف بارفروش، به ترتیب، شامل ۵۳ مورد خانه (۵۵ درصد)، ۳۵ مورد زمین (۳۷ درصد)، ۶ مورد دکان (۶ درصد)، و ۲ مورد باغ (۲ درصد) است (نک: نمودار شمارهٔ یازده). برای نمونه، «حاجیه فاطمهٔ قابله»، یک باب خانه در محلهٔ اجابن را وقف کرد تا در در همین خانهٔ وقفی تعزیت سیدالشهدا (ع) همراه با اطعام و چای برپا شود (ادارهٔ اوقاف بابل، سند کلاسهٔ ۱۰/ن). هم‌چنین «آسیه بنت مشهدی‌علی‌جان درزی‌کلابی»، نصف یک دکان و کارخانهٔ ظرف‌سازی در سبزه‌میدان را برای تعزیت حضرت امام رضا (ع) وقف کرده‌است (ادارهٔ اوقاف بابل، سند کلاسهٔ ۶۵/الف). اختصاص درصدهای زیاد موقوفات زنان این دو شهر به زمین و خانه، گویای سهم زیاد این موارد در اقتصاد و دارایی مردمان آن روزگار است.

۱۲. وقف اشتراکی در اسناد وقفی

در بعضی از موقوفات، به‌جای یک واقف، شاهد حضور چند واقف زن و مرد در یک وقف‌نامه هستیم. در موقوفات زنان واقف ساری، ۴۵ موقوفه (۵۷ درصد)، دارای یک واقف و ۳۴ موقوفه (۴۳ درصد)، دارای بیش از یک واقف هستند؛ ولی در بین موقوفات زنان واقف شهر بارفروش، ۷۵ موقوفه (۸۲ درصد)، دارای یک واقف و ۱۶ موقوفه (۱۸ درصد)، دارای بیش از یک واقف هستند (نک: نمودار شمارهٔ دوازده و سیزده). برای نمونه، «میررمضان، میرعماد، سیده‌بیگم، ام‌سلمه، حبیبه و زینب فرزندان کربلایی میرکریم»، مقدار و مساحت شش سیر و ده مثقال و نیم مشاع از کل شش دانگ از اراضی خشکه و آبی قریهٔ سیدمحله را برای تعزیت‌داری ابی‌عبدالله‌الحسین (ع) وقف کردند (ادارهٔ اوقاف ساری، سند کلاسهٔ ۲۸/ر) یا «مشهدی‌احمدعلی و سکینه‌خاتون بنت ملاآقای آغوزینی»، دو قطعه زمین غله‌زاری را در محلهٔ کفشگرکلا به مساحت سه چل^۱ تمام برای تعزیت سیدالشهدا (ع) وقف کردند که منافع آن‌ها در مسجد آب‌بخشان از قبیل روضه‌خوانی و نفت و قهوه و غیره صرف شود (ادارهٔ اوقاف بابل، سند کلاسهٔ ۱۰۸/الف). در این قبیل موقوفات که موقوفه بیش از یک واقف دارد، معمولاً اعضای درجه‌یک خانواده، مانند خواهر و برادر، خواهر و زن و شوهر، اموال غیرمنقول با مالکیت اشتراکی را با توافق وقف می‌کرده‌اند.

۱۳. تعدد مصارف موقوفات زنان

در بسیاری از وقف‌نامه‌ها، علاوه بر بیان مصرف اصلی موقوفه، مصارف دیگری نیز ذکر شده‌است؛ به‌عبارت‌دیگر، واقفان مصرف درآمد موقوفهٔ خود را چندمنظوره کرده و این درآمد را به چند سهم تقسیم کرده و برای هر سهم، مصرفی در نظر گرفته‌اند. به این ترتیب،

۱. واحد اندازه‌گیری زمین. هر چل به مساحت ۱۶۰۰ مترمربع و سه چل ۴۸۰۰ مترمربع

بعضی از موقوفه‌ها برای هدفی معین و بعضی دیگر، برای اجرای چند هدف وقف شده‌اند. تعداد ۵۰ نفر از زنان واقف ساری (۶۳ درصد)، یک مصرف و تعداد ۲۹ نفر (۳۷ درصد)، بیش از یک مصرف برای موقوفه‌شان در نظر گرفته‌اند. ۶۸ نفر (۷۵ درصد) از زنان واقف شهر بارفروش نیز یک مصرف، و ۲۳ نفر (۲۵ درصد)، بیش از یک مصرف برای موقوفاتشان در نظر گرفته‌اند (نک: نمودارهای شماره چهارده و پانزده). برای نمونه، «مشهدیه خاتون صبیئه مرحوم قاسم سواسری»، مساحت سه پیمانه زمین شمالی زاری واقعه در مزرعه چهارده رودبار را برای عزاداری ۱۴ معصوم و مطلق خیرات و دستگیری فقرا و مساکین و تعمیر تکیه و مساجد و پل و رباط و غیره وقف کرده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱۲/خ). هم‌چنین، «مشهدیه عمه‌خانم زوجه حسین جان کشتلی الاصل بارفروش المسکن»، نصف یک خانه ملکی در باغبان محله را با لواحق آن برای تعزیت سیدالشهدا (ع) در هر زمان و مکان به صلاح‌دید متولی وقف کرده و نصف دیگر را همشیره واقفه به نام بی‌بی، برای صوم و صلوات و ختم قرآن وقف کرده‌است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۱۱۶/ع).

۱۴. انواع مصارف کلی موقوفات زنان

موقوفات زنان واقف در ساری از حیث حوزه مصارف و کارکردهای وقف، ۷۴ مصرف (۶۷ درصد) برای عزاداری، ۲۲ مصرف (۲۰ درصد) برای خیرات و مبرات، ۵ مصرف (۴ درصد) برای طلاب، ۵ مصرف (۴ درصد) برای تهیه کتب علوم دینی، ۳ مصرف (۳ درصد) برای امور عام‌المنفعه، و ۲ مصرف (۲ درصد) برای اولاد واقف در نظر گرفته شده‌اند (نک: نمودار شماره شانزده). مصارف موقوفات زنان واقف شهر بارفروش، شامل ۹۰ مصرف (۹۴ درصد) برای عزاداری، ۴ مصرف (۴ درصد) برای خیرات و مبرات، ۱ مصرف (۱ درصد) برای امور عام‌المنفعه، و ۱ مصرف (۱ درصد) برای اولاد واقف است (نک: نمودار شماره هفده).

در دوره قاجار، مانند دوره صفوی بیشترین محل مصرف عواید موقوفات، مذهبی بود؛ ولی به جای مدارس علمیه به اجرای مراسم مذهبی مانند عزاداری بها داده می‌شد و بیش از ۷۰ درصد وقف‌نامه‌ها برای عزاداری مذهبی به‌ویژه حضرت سیدالشهداء (ع) اختصاص می‌یافت و مردم عادی برای مراسم مذهبی اهمیت بیشتری قائل بودند تا ترویج علوم دینی (ریاحی سامانی، ۱۳۸۷، ص ۴۰۷). در این دوره نیات وقف آموزشی، بیشتر در قالب آموزش دینی است؛ زیرا در ایران تا تأسیس مدرسه دارالفنون و اعزام دانشجویان به اروپا، به علوم دینی بیش از علوم عقلی اهمیت می‌دادند (شاه‌حسینی، ۱۳۷۵، صص ۱۲۳-۱۲۴).

۱. خیرات و مبرات یعنی انجام کارهای خیر و نیک، و هدیه ثواب آن برای در گذشتگان؛ یا انجام کارهای نیک و خیر برای خود فرد زنده

۱۵. جایگاه بالای مراسم عزاداری در مصارف موقوفات زنان

درصد چشمگیری از مصارف موقوفات زنان ساری و بارفروش، برای اقامه عزاداری ائمه اطهار و به‌ویژه امام حسین (ع) اختصاص یافته‌است. اختصاص درصد زیادی از مصارف موقوفات به تعزیت‌داری حضرت سیدالشهدا، گویای عمق ارادت و دل‌بستگی مردم این منطقه به حضرت اباعبدالله‌الحسین (ع)، جایگاه عاشورای حسینی در اندیشه مذهبی آنان، و اهتمام آن‌ها برای زنده‌نگه‌داشتن یاد و خاطره امام سوم شیعیان از طریق اختصاص موقوفات برای گرامیداشت واقعه عاشورا است.

اهتمام زنان واقف به این قبیل امور، تاحدی متأثر از فضای مذهبی زمانه و نیز سیاست و عملکرد حکومت وقت و عوامل حکومتی در ایالات هم بوده‌است. با وجود گسترش ارادت ایرانیان به حضرت سیدالشهدا از زمان حکومت صفویان، این امر در زمان قاجار از شدت و حدت بیشتری برخوردار شد. حتی برخی شاهان قاجار، شخصاً بانی و مشوق برگزاری مراسم مربوط به تعزیت‌داری آن امام و یارانش بودند و مکان‌هایی نیز برای این منظور احداث کردند (فلاندن، ۱۳۲۴، ص ۱۱۸؛ دوسرسی، ۱۳۶۲، ص ۱۵۷). برای نمونه، تکیه دولت (تکیه همایونی) به فرمان ناصرالدین شاه، ظرف پنج سال و با صرف سیصد هزار تومان هزینه، برای اجرای تعزیه و برگزاری مراسم سوگواری و روضه‌خوانی ایام عاشورا در تهران ایجاد شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۸۸).

زنان واقف ساری در تعیین مصرف انواع عزاداری‌ها، ۷۱ مصرف (۷۷ درصد) را برای عزاداری امام حسین (ع)، ۴ مصرف (۴ درصد) را برای عزاداری حضرت زهرا (س)، ۲ مصرف (۲ درصد) را برای اقامه عزای حضرت علی (ع)، و ۱۶ مصرف (۱۷ درصد) را برای برپایی عزای سایر ائمه و اصحاب آنان در نظر گرفته‌اند (نک: نمودار شماره هیجده). هم‌چنین زنان واقف شهر بارفروش، ۸۷ مصرف (۷۰ درصد) را برای عزاداری امام حسین (ع)، ۲ مصرف (۲ درصد) را برای عزاداری حضرت زهرا (س)، ۵ مصرف (۴ درصد) را برای اقامه عزای امیرالمؤمنین (ع)، ۲ مصرف (۲ درصد) را برای عزاداری امام رضا (ع)، و ۲۸ مصرف (۲۲ درصد) را برای برپایی عزاداری سایر ائمه و اصحاب آنان اختصاص داده‌اند (نک: نمودار شماره نوزده).

از نمونه‌های سندهای وقفی با مصرف تعزیت‌داری، وقف «کربلائی گلابی بنت آقامحمد زوجه سلطان آخوندملا» است که در سال ۱۲۷۲ قمری، خانه ارثی با ملحقات در جنب حمام حاجی میرزایوسف اشرفی را برای تعزیت‌داری وقف کرده‌است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۱/گ). هم‌چنین، وقف «سیده‌زهرا بنت حاجی میرعظیم» در سال ۱۲۳۸ قمری است که یک سهم ملک قریه پائین آخورسر از خشکه و آبی، شش دانگ

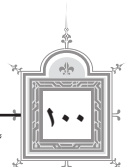
یک باب خانه محله میرمشهد، یک جفت مجمه، یک عدد آبکش، یک شمعدان و دیگ سه‌من‌پز... را برای تعزیت‌داری وقف کرده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱۰/ز). واقفان زن در برخی وقف‌نامه‌ها، هزینه برگزاری عزای امام حسین (ع) را برای ایام زیادی از سال تضمین کرده‌اند. برای نمونه «زهرا، حمیده، مریم، حاجیه‌خانم، دختران حاج سیدمحمدباقر درب‌مسجدی»، ده سیر مشاع از سی‌وپنج سیر از سه دانگ مفروز قریه گلما از بلوک میان‌رود از اراضی خشکه و آبی، و سه دانگ مشاع از یک باب دکان در میدان پنجشنبه‌بازار را در ربیع‌الثانی ۱۲۹۹ قمری بر تعزیت‌داری سیدالشهدا (ع) در ماه‌های رجب، شعبان، رمضان، محرم و صفر، همراه با آش و طعام در هر زمان و مکان به‌صلاح‌دید متولی، وقف کرده‌اند (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۶/گ). هم‌چنین، «ام‌لیلا بنت کربلائی اسدالله» شش دانگ یک باب خانه‌سرای (منزل) موروثی مادری واقع در محله بهرام‌اتر (نام یکی از خیابان‌های شهر ساری) را بر عزاداری سیدالشهدا (ع) در ماه‌های محرم و صفر و نیز دیگر عزاداری‌ها در ماه‌های رمضان و رجب و شعبان در هر مکان وقف کرده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱۷/الف).

واقفان زن در تنظیم سند برخی موقوفه‌های با نیت عزاداری، نحوه و ترتیب مصرف وقف در تعزیت‌داری و اقلام کلی هزینه‌ها را هم مشخص کرده‌اند. در این نوع وقف‌ها، پرداخت دستمزد روضه‌خوان‌ها و نیز فراهم‌آوردن قهوه، آب و غذای مجانی برای جمعیت شرکت‌کننده در مراسم عزاداری تضمین شده‌است. وقف‌نامه «مشهدیه صنم زوجه میرزاحاجی آقا جراح»، نمونه‌ای از این دست است. در این وقف‌نامه که در ۲۲ رجب ۱۳۱۵ قمری تنظیم شده، آمده‌است که مخارج روضه‌خوانی شامل اطعام‌دادن و قندوچای و اجرت روضه‌خوان است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۲/ص). هم‌چنین، «کلثوم‌خانم زوجه محمدقلی میرزا ملک‌آراء» در وقف‌نامه تنظیم‌شده در سال ۱۲۶۹ قمری، ذکر کرده‌است که مخارج روضه‌خوانی و تعزیت‌داری سیدالشهدا (ع)، شامل اطعام و قهوه و قلیان و هزینه روضه‌خوان است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۲/ک).

۱۶. انواع پذیرایی در موقوفات مرتبط با عزاداری‌ها

زنان واقف ساری در تعیین نوع پذیرایی از عزاداران از محل درآمد موقوفات، در ۷ موقوفه (۲۷ درصد) شربت، ۳ موقوفه (۱۲ درصد) آش، ۷ موقوفه (۲۷ درصد) چای، ۴ موقوفه (۱۵ درصد) قهوه، و ۵ موقوفه (۱۹ درصد) قلیان را به‌عنوان نوع و ابزار پذیرایی مهمانان مراسم عزاداری تعیین کرده‌اند (نک: نمودار شماره بیست). زنان واقف شهر بارفروش نیز، در ۵ موقوفه (۲۱ درصد) شربت، در ۱۳ موقوفه (۵۴ درصد) چای، در ۴ موقوفه

۱. سینی بزرگ مسی
۹.۲ کیلو

۱۷) درصد) قهوه، و در ۲ موقوفه (۸ درصد) قلیان را به‌عنوان نوع و ابزار پذیرایی مراسم عزاداری در نظر گرفته‌اند (نک: نمودار شماره بیست و یک). از قدیمی‌ترین اسناد واقفان زن شهرهای ساری و بارفروش که به استفاده از قهوه و استعمال تنباکو و قلیان در مراسم‌های عزاداری اشاره کرده‌است، سند موقوفه «کلثوم خانم زوجه محمدقلی میرزا ملک‌آراء» است که به سال ۱۲۶۹ قمری تنظیم شده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاس ۲/ک و ۱۸/ن).

۱۷. مصرف موقوفات با نیت «خیرات و مبرات»

زنان واقف ساری در دوره قاجار، ۲۹ وقف با کارکرد «خیرات و مبرات» ایجاد کرده‌اند؛ در حالی که زنان واقف شهر بارفروش، ۴ وقف با این مصرف داشته‌اند. واقفان زن در ساری، ۱۰ موقوفه (۳۵ درصد) از موقوفات با نیت خیرات و مبرات را به «مطلق خیرات»^۱، ۱۳ موقوفه (۴۵ درصد) را برای کمک به فقرا، ۳ موقوفه (۱۰ درصد) را برای کمک به ابن‌السبیل، و ۳ موقوفه (۱۰ درصد) را برای کمک به زوار در نظر گرفته‌اند (نک: نمودار شماره بیست و دو). در بارفروش نیز، چهار واقف زن، درآمد موقوفه خود را به نیت یا کارکرد «خیرات و مبرات» اختصاص داده‌اند؛ که از این میان، ۲ موقوفه (۵۰ درصد) را به مطلق «خیرات و مبرات»، ۱ موقوفه (۲۵ درصد) برای کمک به فقرا و ۱ موقوفه (۲۵ درصد) برای کمک به زوار اختصاص داده‌اند (نک: نمودار شماره بیست و سه).^۲

از جمله موقوفات زنان در ساری با کارکرد «خیرات و مبرات» که ریز مصارف درآمد موقوفه مشخص شده‌است، وقف «خدیجه خانم شهیره به قمر بنت آفاشیخ معروف به پیش‌نماز ساروی» است که در صفر ۱۳۲۰ قمری تنظیم شده‌است. مطابق مندرجات سند این موقوفه، نیم دانگ مشاع از یک دانگ از سه دانگ قریه نوده از اراضی آبی و خشکه، و یک چارک مشاع از نیم دانگ از یک دانگ از سه دانگ قریه ریگ‌چشمه از اراضی خشکه و آبی، برای مطلق خیرات و مبرات شامل هزینه زوار ائمه و کمک طلاب و فقرا و ایتام و ابن‌السبیل وقف شده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاس ۳/ق). در نمونه دیگر در ساری که در محرم ۱۳۲۲ قمری وقف شده‌است: «حوآنخام حسب وصیت آفاسید کاظم»، ثلث املاک موصی شامل املاک آبی در سیاه‌دشت شش قفیز^۳، خانه‌سرا به مساحت چهار قفیز و یک دهو^۴ در علی‌آباد بدل ثلث خانه، آسیا در سنگ‌ده، و مزرعه خشکه آهنگرخیل را برای مطلق خیرات، تکفین موتی^۵ و انفاق طلبه و ابناء السبیل و فقرا و ایتام و مساکین و زوار ائمه تعیین کرده‌است (اداره اوقاف ساری، سند کلاس ۲۸/ح).

از نمونه موقوفات زنان با کارکرد «خیرات و مبرات» در بارفروش، می‌توان به «صغری بنت آقامیرزا ابراهیم لعل‌آبادی» اشاره کرد که سه دانگ قریه زاهدکلا از قراء لعل‌آباد را با

۱. خیرات و مبرات یعنی انجام کارهای خیر و نیک، با هدف کسب ثواب برای درگذشتگان یا خود فرد زنده.
۲. برخی موقوفات تکنیتی و برخی دیگر چندنیتی هستند. به این معنا که واقف در یک وقف‌نامه، از یک نیت تا چند نیت را برای موقوفه خود در نظر گرفته‌است.
۳. قفیز: هزار مترمربع؛ یک‌دهم هکتار. قفیز واحد اندازه‌گیری مرسوم در شالیزارهای شمال ایران (به‌ویژه در استان مازندران) است برای اندازه‌گیری زمین‌های شالی کوچک‌تر که اندازه‌گیری آن‌ها با هکتار دشوار است.
۴. دهو: ۱۰۰ مترمربع؛ یک‌دهم قفیز.
۵. موتی (mo[wi]): میت؛ مرده.

متعلقات آن برای کمک به فقرا وقف کرده است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۶/ص). یا «ملارقیه بنت ملا اسماعیل»، که یک خانه ملکی را با کلیه اعیان و اشجار در سر حمام میرزاهادی برای کمک به فقرا وقف کرده است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۱/ر).

۱۸. مصرف موقوفات با نیت «امور طلاب»

زنان واقف شهر ساری، ۵ موقوفه (۶ درصد) با نیت وقف بر مخارج «امور طلاب» داشته اند که شامل «کمک و انفاق به طلاب» و «هزینه تحصیل طلاب» است. از این تعداد، ۳ مورد (۶۰ درصد) به هزینه تحصیل طلاب، و ۲ مورد (۴۰ درصد) به کمک و انفاق به طلاب اختصاص دارد (نک: نمودار شماره بیست و چهار)؛ ولی زنان واقف بارفروش، هیچ موقوفه ای با مصرف «امور طلاب» ندارند. نکته مهم دیگر، آن که ۸۰ درصد موقوفات زنان ساری با نیت مخارج امور طلاب، مربوط به قبل از دوره انقلاب مشروطیت و ۲۰ درصد مربوط به بعد از انقلاب مشروطه است (نک: نمودار شماره بیست و پنج).

از نمونه های موقوفات زنان ساری با مصرف امور طلاب، وقف «سیده یادگار بنت آقاسید احمدولی» است که در ۲۷ محرم ۱۳۲۹ قمری وقف شده است. مطابق این وقف نامه، دو قفیز زمین آبی شالی زاری مشهور به سی رشت مشاع از چهار قفیز آقاشیخ یوسف، برای خرجی طلاب، وقف شده است (اداره اوقاف و امور خیریه ساری، سند کلاسه ۷/س). نمونه دیگر که در محرم ۱۳۲۲ وقف شده است، وقف «حوآخانم» است که حسب وصیت «آقاسید کاظم»، ثلث املاک موصی شامل املاک آبی در سیاه دشت به مساحت شش قفیز، خانه سرا به مساحت چهار قفیز و یک دهنو در علی آباد بدل ثلث خانه، آسیا در سنگ ده، و مزرعه خشکه آهنگر خیل را برای ... و انفاق طلبه و ... وقف کرده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۲۸/ح). هم چنین، «سلطان بیگم خانم بنت فتح علی شاه قاجار» در جمادی الثانی ۱۲۵۶ قمری، مصرف ثلث از شش دانگ قریه صلاح الدین محله واقعه در توابع ساری را برای هزینه تحصیل طلاب کربلا وقف کرده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱/س).

۱۹. مصرف موقوفات با نیت «تهیه کتب علوم دینی»

زنان واقف شهر بارفروش در این مصرف، مورد وقفی ندارند؛ ولی زنان واقف ساری، ۵ مورد موقوفه با مصرف «تهیه کتب علوم دینی» دارند. از این تعداد، ۳ وقف (۶۰ درصد) مربوط به قبل از مشروطه، و ۲ موقوفه (۴۰ درصد) به دوره بعد از مشروطه تعلق دارد (نک: نمودار شماره بیست و شش). از قدیمی ترین اسناد موقوفه با نیت تهیه کتب علوم دینی، مربوط به موقوفه «مرضیه بنت میرزا شفیق بالا کولائی زوجه آخوند ملا میرزای سمسکندی» است که در

سال ۱۲۹۱ قمری تنظیم شده است. در این وقف‌نامه، سه سهم از هفده سهم از یک دانگ و نیم مشاع قریه بالاکولا، و سه سهم از هفده سهم از پنج جریب و نیم زمین آبی سلیم‌شیر، برای تهیه کتب علوم دینی وقف شده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۵/۵۵ م).

۲۰. مصرف موقوفات با نیت «وقف بر اولاد»

وقف بر اولاد، از دیگر مصارف موقوفات زنان شهرهای ساری و بارفروش در دوره قاجار است. تفاوت وقف بر اولاد با بهارث گذاشتن ملک یا بخشیدن آن برای فرزند، در آن است که به ملک و دارایی، نوعی تقدس داده می‌شود که تاحدی آن را از دستبرد دیگران و یا مصادره حکومت مصون نگه می‌دارد. در این صورت، عین ملک به صورت وقف باقی می‌ماند و فرزندان واقف در حکم موقوف علیهم، از منافع آن بهره‌مند می‌شوند. افزون‌بر این، عین ملک از تکه‌تکه شدن و تقسیم میان وارثان محفوظ می‌ماند.

زنان واقف ساری، مصرف سه موقوفه را برای اولاد خودشان در نظر گرفته‌اند. از این نمونه‌های وقفی، وقف‌نامه «عالیه خانم زوجه میرزاخان جان شهیر به میرزا محمد سعیدی پرکوهی» است که در جمادی‌الثانی ۱۳۳۳ قمری تنظیم شده است. مطابق این سند، واقف «تمامت سه دانگ مشاع از کل شش دانگ متصرفی ملک موروثی و ابتیاعی خود را در قریه پرکوه از رطبه و یابسه از اجزاء جناگل و معموره آنچه را از اجزا و مضافات به ملکیت مشارالیه سزد و شاید، یعنی از بر^۱ و انتقال به مورث ایشان منتقل شده؛ چه آنکه بعضی از اجزاء ملحقات قریه مذکوره به ایشان منتقل نشده، مثل افراچال و توابع آن و غیره که به ملکیت املاک پرکوه باقی است؛ لهذا املاک خود را به هر اسم و رسم وقف نمود بر اولاد ذکور "ما تعاقبو و تناسلو"^۲ (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۵/۵۰ ع). هم‌چنین، واقف «خورشید خانم»، درآمد سه دانگ از شش دانگ یک باب خانه مسکونی و ملک و متصرفی واقفه واقع در آب‌انبار نور را در محرم ۱۳۲۱ قمری برای اولاد ذکور خود در نظر گرفته است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱۴/خ).

زنان واقف شهر بارفروش، تنها یک موقوفه با مصرف وقف بر اولاد دارند. در این موقوفه، «فاطمه جان بنت میرزا بابا کاشی»، هیجده قفیز و نیم ملک مزرعه موروثی آبی در مزرعه دزد کچال را برای ده ختم قرآن در ماه رمضان برای پسر خود اختصاص داده است (اداره اوقاف بابل، سند کلاسه ۴۴/ف). در این مورد، نحوه مصرف کمی متفاوت بوده است و پسر واقف می‌بایست درآمد را صرف قرائت قرآن می‌کرده است.

۱. بر: به معنای هدیه و بخشش.

۲. ما تعاقبو و تناسلو: آنچه عقب‌درعقب و

نسل‌درنسل آبیاید.

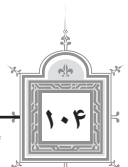
۲۱. مصرف موقوفات با نیت «امور عام المنفعه»

زنان واقف شهر بارفروش در این مصرف، مورد وقفی نداشته‌اند؛ ولی زنان واقف ساری، با هدف رفع برخی مشکلات اجتماعی، موقوفاتی با نیت مصارف «امور عام المنفعه» ایجاد کرده‌اند. در این نوع موقوفات، زنان واقف با تعیین مصارفی چون تعمیر مسجد و تکیه، تعمیر نهر، پل، رباط و خیابان، در راستای کاستن یا حل بعضی از معضلات زندگی عامه مردم قدم برداشته‌اند. از مجموع ۹ موقوفه زنان ساری با مصرف امور عام المنفعه، ۳ موقوفه (۴۰ درصد) برای تعمیر پل، ۲ موقوفه (۲۰ درصد) برای تعمیر مسجد و تکیه، ۱ موقوفه (۱۰ درصد) برای تعمیر رباط، ۱ موقوفه (۱۰ درصد) برای تعمیر خیابان و معبر، ۱ موقوفه (۱۰ درصد) برای تعمیر نهر، و ۱ موقوفه (۱۰ درصد) برای تعمیر بقاع متبرکه در نظر گرفته شده‌اند (نک: نمودار شماره بیست و هفت).

از نمونه متن‌های موقوفه با مصرف «امور عام المنفعه»، وقف «فاطمه بنت اسکندر میرزا» است که در تاریخ ۲ رجب ۱۳۱۱ قمری تنظیم شده است و مطابق آن، «پنج دانگ مشاع از شش دانگ ملک مرتع گاوچرای موسوم به لیلیم در قریه امره از بلوک کلیجان رستاق» برای تعمیر معبر نهر، پل، و خیابان وقف شده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۵/ف). هم‌چنین، «آمنه خاتون بنت گل علی و استانی»، دو سهم از نه سهم از یک دانگ و نیم از شش دانگ قریه و استان را با جمیع توابع و لواحق، و دو سهم از یک سهم از سه سهم از نه سهم از یک دانگ و نیم از شش دانگ قریه و استان را برای بنای تکیه و پل وقف کرده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱۵/الف). افزون بر این‌ها «مشهدیه خاتون صبیّه مرحوم قاسم سواسری»، مساحت سه پیمانانه زمین شالی زاری واقعه در مزرعه چهارده رودبار را در محرم ۱۲۲۸ قمری، برای تعمیر تکیه و مساجد و پل و رباط و غیره وقف کرده است (اداره اوقاف ساری، سند کلاسه ۱۲/خ).

۲۲. نتیجه‌گیری

باتوجه به نگاه عمدتاً مردانه مندرجات منابع تاریخی دوره قاجار، یکی از منابع ارزنده برای بررسی جایگاه و موقعیت زنان در این دوره اسناد موقوفات زنان است. اسناد موقوفات زنان شهرهای ساری و بارفروش در دوران قاجار، گذشته از تعداد و کارکردهای گوناگون آن‌ها، مبین جایگاه اجتماعی زنان و تأثیرگذاری هرچند اندک این گروه در امور اجتماعی و فرهنگی «ایالت» مازندران هستند. از حیث تاریخ اقتصادی نیز، این وقف‌نامه‌ها مبین جایگاه کشاورزی و تجارت در اقتصاد آن روزگار و نیز حق مالکیت زنان روستایی و شهری و اهتمام برخی از آن‌ها در اداره املاک و دارایی‌هایی است که عمدتاً از طریق ارث یا مهریه به

آن‌ها می‌رسیده‌است. باین‌حال، تعداد اسناد وقفی و پراکندگی آن‌ها از حیث زمان نگارش، به‌گونه‌ای نیست که به ترسیم تصویری جامع و دقیق از وضعیت زنان بینجامد.

براساس پراکندگی زمانی اسناد موقوفات ساری و بارفروش، به‌نظر می‌رسد که از دهه‌های نخست دوره قاجار، وقف‌نامه‌های کمی از بانوان مازندرانی وجود دارد و بیشتر وقف‌نامه‌ها، مربوط به دوره حکومت ناصرالدین‌شاه و شاهان بعدی قاجار است. باین‌حال، بررسی مندرجات اسناد باقی‌مانده و استخراج داده‌های اندک ولی ارزنده آن‌ها، کمک مؤثری به روشن شدن زوایایی از تاریخ اجتماعی زنان خاصه در ایالت‌ها می‌کند.

برمبنای اطلاعات اسناد موقوفات، اکثر املاکی که واقفان زن در دوره قاجار در ساری و بارفروش وقف کرده‌اند، شامل خانه‌ها، دکان‌ها، باغ‌ها، کاروان‌سراها، یا انواع زمین شالی‌زاری، شلتوک‌زاری و خشک‌زاری است. واقفان زن، عمدتاً از طبقات اجتماعی تجار و کسبه بازار، اعیان و اشراف، زمین‌داران، و علمای دینی بوده‌اند؛ و همسران یا پدران این واقفان، دارای موقعیت‌های شغلی و اجتماعی چون مسگر، پالان‌دوز، چاقوساز، پیش‌نماز، دباغ، ارسی‌دوز، طبیب و مؤذن، قصاب، خیاط، جراح، قاضی، مستوفی، کلاه‌دوز، گل‌دوز، بقال، تاجر و کفش‌دوز بوده‌اند. مصارف و کاربرد عمده موقوفات زنان این دو شهر، شامل عزاداری ائمه اطهار خاصه امام‌حسین (ع)، و مصارف خیرخواهانه و عام‌المنفعه مانند کمک به فقرا و نیازمندان، حمایت از مدارس و طلاب علوم دینی، تهیه کتب علوم دینی، و بعضاً حمایت مالی از فرزندان واقفان زن است. نوع و درصد مصارف موقوفات زنان، مبین جایگاه بالای مذهب در زندگی اجتماعی و فرهنگی زنان آن دوره است. باوجود دشواری قضاوت درباره انگیزه‌های واقعی واقفان زن، می‌توان مواردی چون انگیزه کسب ثواب اخروی، کسب اعتبار دنیوی، حفظ املاک از تعرض احتمالی حکومت، جلوگیری از تجزیه و فروش املاک و نیز پیشگیری از بروز اختلاف بین اولاد را مدنظر قرار داد.

زن از حیث فیزیکی و روحی با مرد متفاوت است و قاعدتاً فعالیت اجتماعی‌اش هم باید در چارچوب روحیات خاص خودش باشد؛ ولی به‌ندرت این را در موقوفات زنان می‌بینیم. فضای حاکم بر جامعه طوری بوده‌است که زنان اندیشه‌ها و روحیات زنانه‌شان را به‌ندرت در موقوفات دخالت داده‌اند. اسناد موقوفات زنان به وقف برای عزاداری و کمک به فقرا و نیازمندان اشاره دارد؛ ولی کم‌تر خانمی تصریح می‌کند که موقوفه‌اش خاص زنان باشد.

مندرجات اسناد موقوفات زنان شهرهای ساری و بارفروش، افزون‌بر کمک ارزنده به بازنمایی تاریخ اجتماعی و فرهنگی زنان در دوره قاجار، از حیث ارائه داده‌های مفید و ارزنده برای تدوین تاریخ اقتصادی و اجتماعی این دو شهر مازندرانی در دوره قاجار از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. این اسناد، با ارائه اطلاعاتی درخور در زمینه جایگاه اراضی

کشاورزی و اماکن تجاری، نام و نوع بافت بازارها، فراوانی و نوع مشاغل، موقعیت مکانی و اهمیت اقتصادی کاروان‌سراها، واحدهای اندازه‌گیری زمین، ویژگی خانه‌ها و مصالح به‌کاررفته در آن‌ها، برخی لوازم زندگی مورد استفاده مردمان آن روزگار، چگونگی پذیرایی در مهمانی‌ها، موقعیت برخی گروه‌ها و اقشار اجتماعی، نام روستاها و محله‌ها و گذرهای قدیمی شهرها، اسامی و موقعیت مکانی برخی تکایا و مساجد و حسینیه‌ها، کمک شایسته‌ای به بازسازی تاریخ اجتماعی و اقتصادی این دو شهر می‌کند.

منابع

الف. اسناد

الف. اسناد اداره اوقاف شهرستان ساری

اسناد کلاسه: ۱۵/الف؛ ۱۷/الف؛ ۵۳/الف؛ ۱۱۹/الف؛ ۱۴۰/الف؛ ۲۰۱/الف؛ ۵/ب؛ ۶/ب؛ ۷/ب؛ ۱۰/ب؛ ۲۴/ب؛ ۲۸/ب؛ ۶/ح؛ ۷/ح؛ ۲۸/ح؛ ۲۹/ح؛ ۵۴/ح؛ ۵/خ؛ ۱۱/خ؛ ۱۲/خ؛ ۱۴/خ؛ ۴/د؛ ۶/د؛ ۱۰/د؛ ۱۳/د؛ ۲۸/د؛ ۳۵/د؛ ۲/ز؛ ۳/ز؛ ۴/ز؛ ۶/ز؛ ۱۰/ز؛ ۱۳/ز؛ ۱۷/ز؛ ۱/س؛ ۲/س؛ ۳/س؛ ۷/س؛ ۱۶/س؛ ۱/ش؛ ۶/ش؛ ۷/ش؛ ۸/ص؛ ۳/ط؛ ۱۷/ع؛ ۵۰/ع؛ ۱/ف؛ ۲/ف؛ ۴/ف؛ ۵/ف؛ ۷/ف؛ ۹/ف؛ ۱۳/ف؛ ۱۴/ف؛ ۱۸/ف؛ ۳/ق؛ ۲/ک؛ ۴/ک؛ ۸/ک؛ ۳/گ؛ ۴/گ؛ ۳۲/م؛ ۳۵/م؛ ۵۲/م؛ ۵۵/م؛ ۷۷/م؛ ۸۵/م؛ ۱۱۹/م؛ ۱۳۹/م؛ ۴۰۴/م؛ ۴۵۷/م؛ ۱/ن؛ ۲/ن؛ ۴/ن؛ ۸/ن؛ ۹/ن؛ ۱۸/ن.

الف. اسناد اداره اوقاف شهرستان بابل

اسناد کلاسه: ۲۹/الف؛ ۳۴/الف؛ ۶۲/الف؛ ۶۵/الف؛ ۷۳/الف؛ ۱۰۸/الف؛ ۱۰۹/الف؛ ۱۱۹/الف؛ ۶/ب؛ ۱۰/ب؛ ۱۹/ب؛ ۱/پ؛ ۲/ت؛ ۶/ت؛ ۷/ت؛ ۸/ت؛ ۱۲/ت؛ ۳۷/ت؛ ۳/ح؛ ۶۵/ح؛ ۹۳/ح؛ ۷/خ؛ ۱۲/خ؛ ۱۴/خ؛ ۱۵/خ؛ ۲۸/خ؛ ۳۴/خ؛ ۴۴/خ؛ ۶۶/خ؛ ۵۰/خ؛ ۱/ر؛ ۷/ر؛ ۵/ر؛ ۱۳/ر؛ ۱۷/ر؛ ۵۲/ر؛ ۷۹/ر؛ ۲/ز؛ ۴/ز؛ ۵/ز؛ ۱۱/ز؛ ۹/س؛ ۱۷/س؛ ۶۳/س؛ ۸۰/س؛ ۹۹/س؛ ۱۳/ش؛ ۱۶/ش؛ ۳۴/ش؛ ۴۴/ش؛ ۲/ص؛ ۳/ص؛ ۶/ص؛ ۱۰/ص؛ ۲/ط؛ ۱۱۶/ع؛ ۱۷۹/ع؛ ۱۰/غ؛ ۲/ف؛ ۳/ف؛ ۴/ف؛ ۲۱/ف؛ ۳۲/ف؛ ۴۴/ف؛ ۴۴/ق؛ ۱/گ؛ ۶/گ؛ ۹/گ؛ ۱۵/م؛ ۱۶/م؛ ۲۳/م؛ ۲۹/م؛ ۴۶/م؛ ۵۱/م؛ ۷۴/م؛ ۹۳/م؛ ۹۷/م؛ ۱۲۳/م؛ ۱۷۵/م؛ ۲۲۸/م؛ ۹۵۷/م؛ ۱۰۰۴/م؛ ۱۰۱۲/م؛ ۱۰/ن؛ ۱۶/ن؛ ۵/۸؛ ۵/۱۳؛ ۵/۲۴.

الف. اسناد اداره اوقاف شهرستان نوشهر

سند کلاسه ۱۲۰/الف؛ سند کلاسه ۴۹/ح.

ب. کتب

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۳). *المآثر و الآثار (چهل سال تاریخ ایران)*. (ج ۱). (ایرج افشار، کوشش گر). تهران: اساطیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۶۸). *مرآة البلدان*. (ج ۲). تهران: دانشگاه تهران.
- افضل الملک، غلام حسین. (۱۳۸۳). *سفر مازندران و وقایع مشروطه*. بی جا.
- بیرو، آلن. (۱۳۶۶). *فرهنگ علوم اجتماعی*. (باقر ساروخانی، مترجم). تهران: کیهان.
- تاد، داریسی. (۱۳۸۸). *سفرنامه مازندران (مندرج در کتاب سفرنامه‌های خطی فارسی)*. (هارون وهومن، محقق و مصحح). تهران: اختران.
- دوسرسی، کنت. (۱۳۶۲). *ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰ م*. (احسان اشراقی، مترجم). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- رضایی، امید. (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ساروی، محمد فتح الله بن محمد تقی. (۱۳۷۱). *تاریخ محمدی (احسن التواریخ)*. تهران: امیرکبیر.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۲۴). *سفرنامه اوژن فلاندن به ایران*. (چ ۳). (حسین نورصادقی، مترجم). اصفهان: اشراقی.
- کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۶۳). *ایران و قضیه ایران*. (ج ۱). (غلام علی وحید مازندرانی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- گزارش ایران از یک سیاح روس. (۱۳۶۳). (سیدعبدالله، مترجم؛ محمدرضا نصیری، کوشش گر). تهران: طهوری.
- ملگونف، گریگوری. (۱۳۷۶). *کرانه‌های جنوبی دریای خزر یا سفرنامه نواحی شمال ایران*. تهران: کتابسرا.
- میرزاابراهیم. (۱۳۵۵). *سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان*. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.

ج. مقالات

- احمدی، نزهت. (۱۳۹۷). «تأملی بر نقش زنان در گسترش موقوفات عصر صفوی». فصل نامه وقف میراث جاویدان، شماره ۱۰۱-۱۰۲.
- دبیرسیاقی، محمد. (۱۳۸۴). «موقوفات انیس الدوله». فصل نامه وقف میراث جاویدان، شماره ۵۰.
- ریاحی سامانی، نادر. (۱۳۸۷). «تحول نهاد وقف». مجموعه مقالات همایش بین المللی وقف و تمدن اسلامی. (ج ۳). تهران: انتشارات اسوه. صص ۳۶۹-۴۱۲.
- شاه حسینی، پروانه. (۱۳۷۵). «وقف شناسی جغرافیایی شهر تهران؛ دوره‌های قاجار و پهلوی». فصل نامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۱۱، شماره ۳، پیاپی ۴۲، صص ۱۱۷-۱۳۳.
- شیرودی، مرتضی. (۱۳۸۴). «نقش اجتماعی-سیاسی زنان در جامعه معاصر ایرانی». فصل نامه زن در توسعه و سیاست، شماره ۱۲، تابستان.

ملک‌زاده، الهام؛ افرافر، مرضیه. (۱۳۹۶). «کارکردهای موقوفات زنان از مشروطه تا پایان دوره پهلوی اول (نمونه پژوهشی: موقوفات زنان تهران)». فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی، سال پنجاه‌وسوم، شماره دوم، پیاپی ۳۵.

ورنر، کریستف. (۱۳۷۸). «زنان واقف در تهران عهد قاجار». (نسیم مجیدی قهرودی، مترجم). فصل‌نامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴.

یدالله‌پور، معصومه. (۱۳۹۲). «هویت زنان واقف در ایران (نمونه موردی: زنان آمل)». فصل‌نامه وقف میراث جاویدان، شماره ۸۴.

English Translation of References

Documents

Asnād-e Edāre-ye Owqāf-e Šahrestān-e Sāri (Documents of the Department of Awqaf and Charity Affairs of Sari)

Classified documents: الف/15؛ الف/17؛ الف/53؛ الف/119؛ الف/140؛ الف/201؛ ب/5؛ ب/6؛ ب/7؛ ب/10؛ ب/24؛ ب/28؛ ح/6؛ ح/7؛ ح/28؛ ح/29؛ ح/54؛ خ/5؛ خ/11؛ خ/12؛ خ/14؛ د/4؛ ر/6؛ ر/10؛ ر/13؛ ر/28؛ ر/35؛ ز/2؛ ز/3؛ ز/4؛ ز/6؛ ز/10؛ ز/13؛ ز/17؛ س/1؛ س/2؛ س/3؛ س/7؛ س/16؛ ش/1؛ ش/6؛ ش/7؛ ص/8؛ ط/17؛ ع/17؛ ف/1؛ ف/2؛ ف/4؛ ف/5؛ ف/7؛ ف/9؛ ف/13؛ ف/14؛ ف/18؛ ق/3؛ ک/2؛ ک/4؛ ک/8؛ گ/3؛ گ/4؛ م/32؛ م/35؛ م/52؛ م/55؛ م/77؛ م/85؛ م/119؛ م/139؛ م/18؛ ن/1؛ ن/2؛ ن/4؛ ن/8؛ ن/9؛ ن/18. [Persian]

Asnād-e Edāre-ye Owqāf-e Šahrestān-e Bābol (Documents of the Department of Awqaf and Charity Affairs of Babol)

Classified documents: الف/29؛ الف/34؛ الف/62؛ الف/65؛ الف/73؛ الف/108؛ الف/109؛ الف/119؛ ب/4؛ ب/6؛ ب/10؛ ب/19؛ پ/1؛ ت/2؛ ت/6؛ ت/7؛ ت/8؛ ت/12؛ ت/37؛ ح/3؛ ح/65؛ ح/93؛ خ/7؛ خ/12؛ خ/14؛ خ/15؛ خ/28؛ خ/34؛ خ/44؛ خ/46؛ خ/50؛ ر/1؛ ر/7؛ ر/5؛ ر/13؛ ر/17؛ ر/52؛ ر/79؛ ز/2؛ ز/4؛ ز/5؛ ز/11؛ س/9؛ س/17؛ س/63؛ س/80؛ س/99؛ ش/13؛ ش/16؛ ش/24؛ ش/44؛ ص/2؛ ص/3؛ ص/6؛ ص/10؛ ط/2؛ ع/116؛ ع/179؛ غ/10؛ ف/2؛ ف/3؛ ف/4؛ ف/21؛ ف/32؛ ف/44؛ ق/44؛ گ/1؛ گ/6؛ گ/9؛ م/15؛ م/16؛ م/23؛ م/29؛ م/46؛ م/51؛ م/74؛ م/93؛ م/97؛ م/123؛ م/175؛ م/228؛ م/957؛ م/1004؛ م/1012؛ ن/10؛ ن/16؛ ن/8؛ ن/13؛ ن/24؛ ه/5. [Persian]

Asnād-e Edāre-ye Owqāf-e Šahrestān-e Nošahr (Documents of the Department of Awqaf and Charity Affairs of Noshahr)

Classified documents: الف/120؛ ج/49. [Persian]

Books

- Afzal Al-Molk, Gholam Hossein. (1383/2004). "*Safar-e Māzandarān va vaqāye'-e mašruteh*" (The travelogue of Mazandaran and the constitutional revolution events). [n. p.]: n. p. [Persian]
- Birou, Alain. (1366/1987). "*Farhang-e 'olum-e ejtemā'ee*" (Vocabulaire pratique des sciences sociales) [Practical vocabulary of social sciences]. Translated by Bagher Saroukhani. Tehran: Keyhān. [Persian]
- Curzon, George Nathaniel. (1363/1984). "*Irān va qazie-ye Irān*" (Persia and the Persian question) (vol. 1). Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: 'Elmi Farhangī. [Persian]
- D'arcy, Todd. (1388/2009). "*Safarnāme-ye Māzandarān (Mondaraj dar ketāb-e Safarnāme-hā-ye xatti-ye Fārsi)*" (Travelogue of Mazandaran). Researched & edited by Haroun Vahouman. Tehran: Axtarān. [Persian]
- De Sercey, Conte. (1362/1983). "*Irān dar 1839-1840 AD*" (Une ambassade extraordinaire: la Perse en 1839-1840) [An extraordinary embassy: Persia in 1839-1840]. Translated by Ehsan Eshraghi. Tehran: Markaz-e Našr-e Dānešgāhi (Iran University Press). [Persian]
- E'temad Al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1363/1984). "*Al-ma'āser-o val-āsār (Čehel sāl tārix-e Irān)*" (Forty Years of Iran's History) (vol. 1). Edited by Iraj Afshar. Tehran: Asātir. [Persian]
- Etemad Al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1368/1989). "*Merāt-ol-boldān*" (The mirror of cities) (vol. 2). Tehran: Dānešgāh-e Tehrān (University of Tehran). [Persian]
- Flandin, Eugene. (1324/1945). "*Safarnāme-ye Ožen Flānden be Irān*" (Voyage en Perse: 1840 - 1841) [Journey to Persia: 1840 - 1841] (3rd ed.). Translated by Hossein Nour Sadeghi. Tehran: Ešrāqi. [Persian]
- "*Gozāreš-e Irān az yek sayyāh-e Rus*" (Iran's report from a Russian tourist). (1363/1984). Translated by Seyyed Abdollah. Edited by Mohammadreza Nasiri. Tehran: Tahouri. [Persian]

- Melgunov, Grigoriy Valerianovich. (1376/1997). *“Karāne-hā-ye jonubi-ye daryā-ye Xazar yā safarnāme-ye navāhi-ye šomāl-e Irān”* (Das sudliche ufer des kaspischen Meeres, oder die Nordprovinzen Persiens) [The southern shore of the Caspian Sea, or the northern provinces of Persia]. Tehran: Ketābsarā. [Persian]
- Mirza Ebrahim. (1355/1976). *“Safarnāme-ye Astarābād va Māzandarān va Gilān”* (The travelogue of Astrabad, Mazandaran and Gilan). Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān. [Persian]
- Rezaei, Omid. (1390/2011). *“Darāmadī bar asnād-e šar’ee-ye dowre-ye Qājār”* (Introduction to Shari’a documents from Qajar Iran). Tehran: Pažuhešgāh-e ‘Olum-e Ensāni va Motālē’āt-e Farhangī (Institute for Humanities and Cultural Studies) (IHCS). [Persian]
- Saravi, Mohammad Fathollah Ibn Mohammad Taghi. (1371/1992). *“Tārix-e Mohammadi: Ahsan-ot-tavārix”* (Tarikh Mohammadi Ahsan Al-Tawarikh). Tehran: Amir Kabir. [Persian]

Articles

- Ahmadi, Nozhat. (1397/2018). “Tāammoli bar naqš-e zanān dar gostareš-e mowqufāt-e ‘asr-e Safavi” (Pathology of Waqf in the contemporary history of Iran). *Fasl-nāme-ye Vaqf Mirās-e Javidān* (Waqf, Eternal Legacy), issue no. 101-102. [Persian]
- Dabir Siaghi, Mohammad. (1384/2005). “Mowqufāt-e Anis-od-dowleh” (Anis al-Douleh’s endowments). *Fasl-nāme-ye Vaqf Mirās-e Javidān* (Waqf, Eternal Legacy), 50. [Persian]
- Malekzadeh, Elham; & Afrafar, Marziyeh. (1396/2017). “Kārkard-hā-ye mowqufāt-e zanān az mašruteh tv pāyān-e dowre-ye Pahlavi-ye avval (Nemune-ye pažuheši: Mowqufāt-e zanān-e Tehrān)” (Women endowments of the constitutional functions until the end of the First Pahlavi, case study: Female benefactor of tehran). *Fasl-nāme-ye Pažuheš-hā-ye Tārixī* (Historical researches), 53(2), series 35. [Persian]
- Riahi Samani, Nader. (1387/2008). “Tahavvol-e nahād-e waqf” (Transformation of Waqf institution). *“Majmue’ Maqālāt-e Hamāyesh-e Beinolmelali-ye Vaqf va Tamaddon-e Eslāmi”* (Collection of the articles of the international conference on Islamic endowment and civilization) (vol. 3, pp. 369-412). Tehran: Enteshārāt-e Osveh. [Persian]

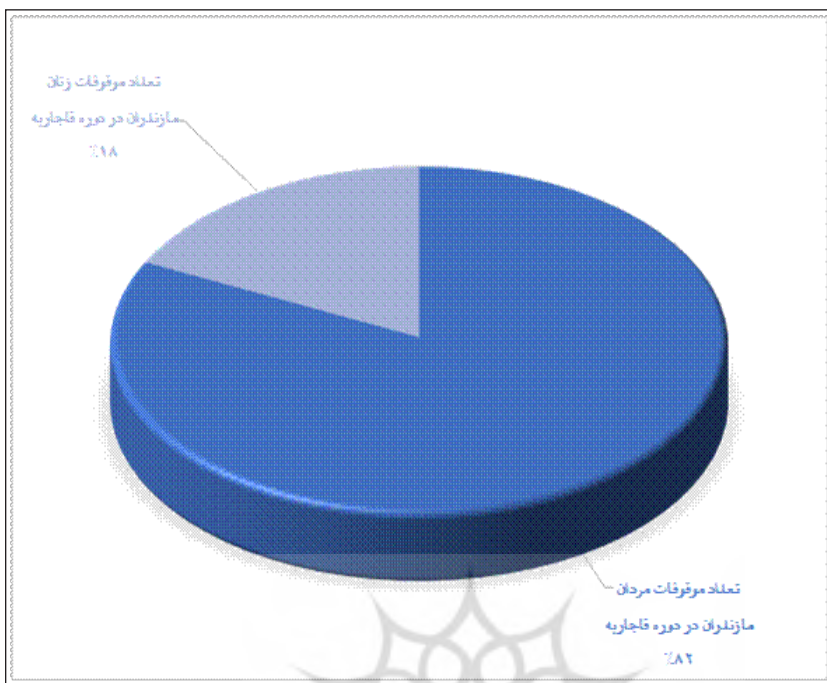

- Shahhosseini, Parvaneh. (1375/1996). "Vaḡf-šenāsi-ye joqrāfiyāyi-ye šahr-e Tehrān; dowre-hā-ye Qājār va Pahlavi" (Geographic examination of endowments of Tehran city; Qajar and Pahlavi periods). *Faslnāme-ye Tahqiqāt-e Joqrāfiyāyi* (Geographical Researches), *II*(3), series no. 44, pp. 117-133. [Persian]
- Shiroudi, Morteza. (1384/2005). "Naqš-e ejtemāee-siyāsi-ye zanān dar jāme'e-ye mo'āser-e Irāni" (The socio-political role of women in contemporary Iranian society). *Faslnāme-ye Zan dar Towse'e va Siyāsāt* (Woman in Development and Politics), *12*, Summer volume. [Persian]
- Werner, Christoph. (1378/1999). "Zanān-e vāqef dar Tehrān-e 'ahd-e Qājār" (Waqif women in Tehran during the Qajar period). Translated by Nasim Majidi Ghahroudy. *Vaqf Mirās-e Jāvidān*, 7(4) (series 28), pp. 115 – 122. [Persian]
- Yadollahpoor, Masoumeh. (1392/2013). "Hoviyat-e zanān-e vāqef dar Irān (Nemune-ye moredi-ye Āmol)" (Conditions for the permanence of endowments in the chaotic situation of Iran's urban society (A study on two endowed mosque-schools in the center of Amol city)). *Faslnāme-ye Vaqf Mirās-e Javidān* (Waqf, Eternal Legacy), *84*. [Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

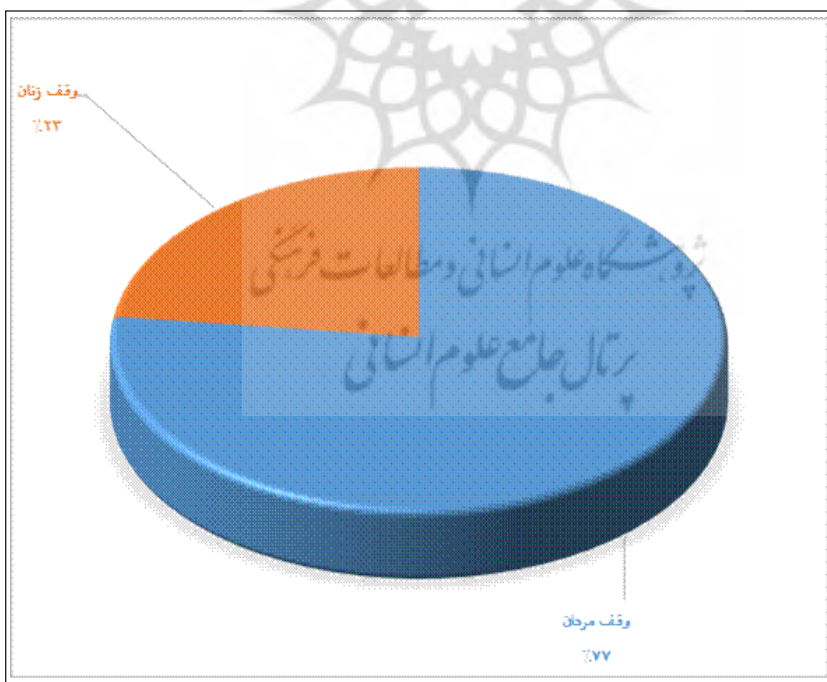

۱. توضیح: اسناد استفاده شده برای تهیه این نمودار کل اسناد موقوفات زنان ساری و بارفروش است و ذکر این تعداد مرجع در اینجا امکان پذیر نبود؛ بنابراین از ذکر منابع صرف نظر شد.

نمودار ۱

موقوفات مردان و زنان مازندران در دوره قاجار

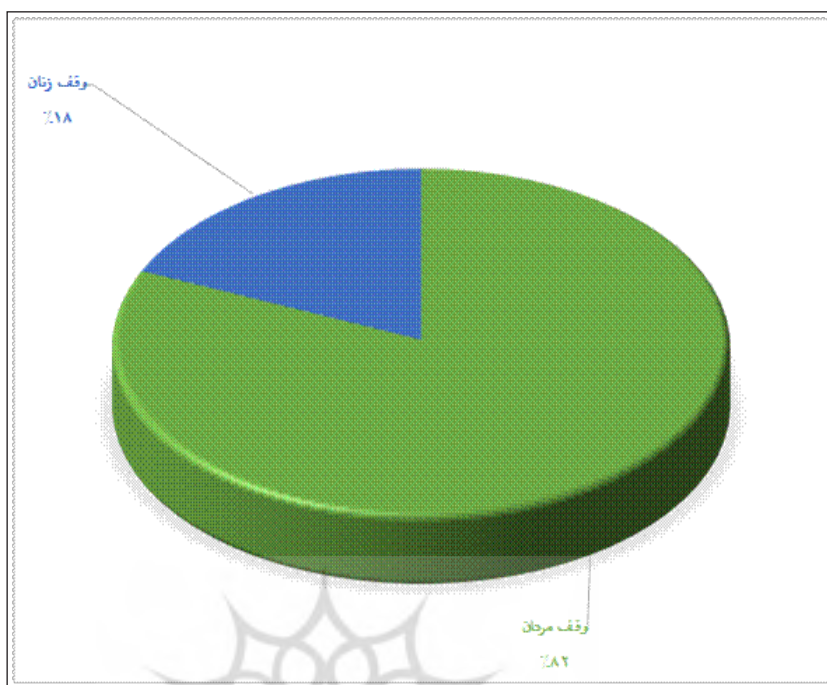
نمودار ۲

آمار موقوفات مردان و زنان ساری در دوره قاجار

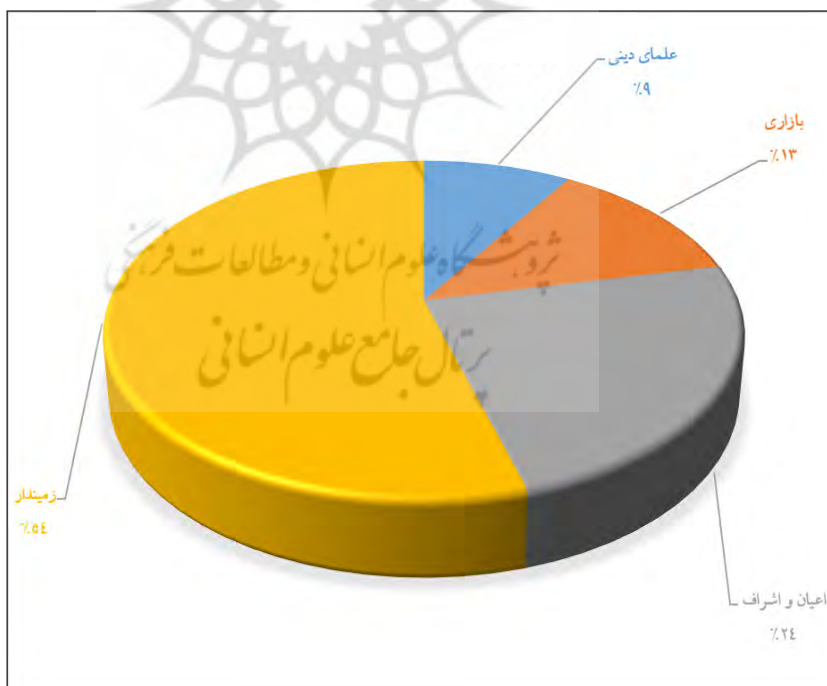
نمودار ۳

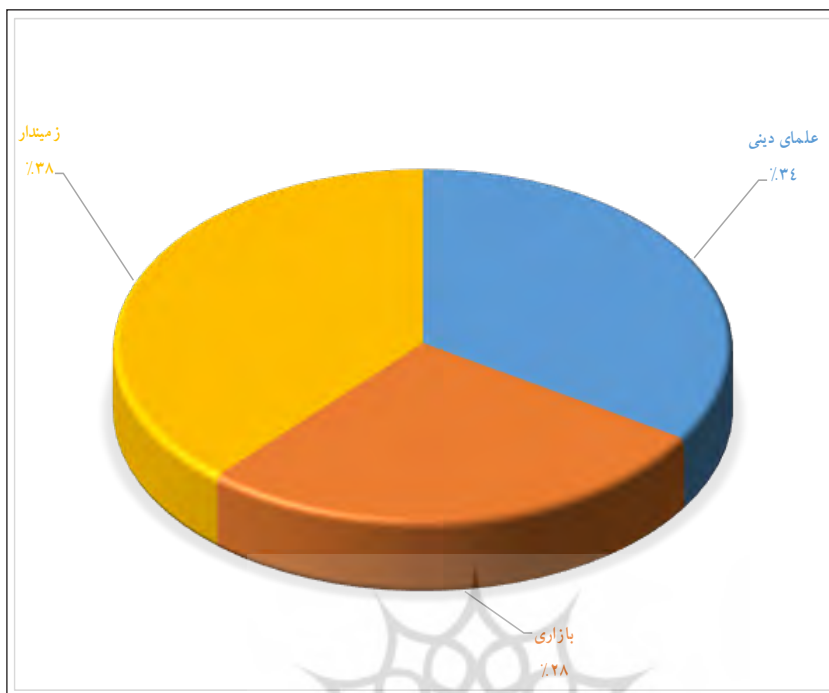
آمار موقوفات مردان و زنان بارفروش
در دوره قاجار

نمودار ۴

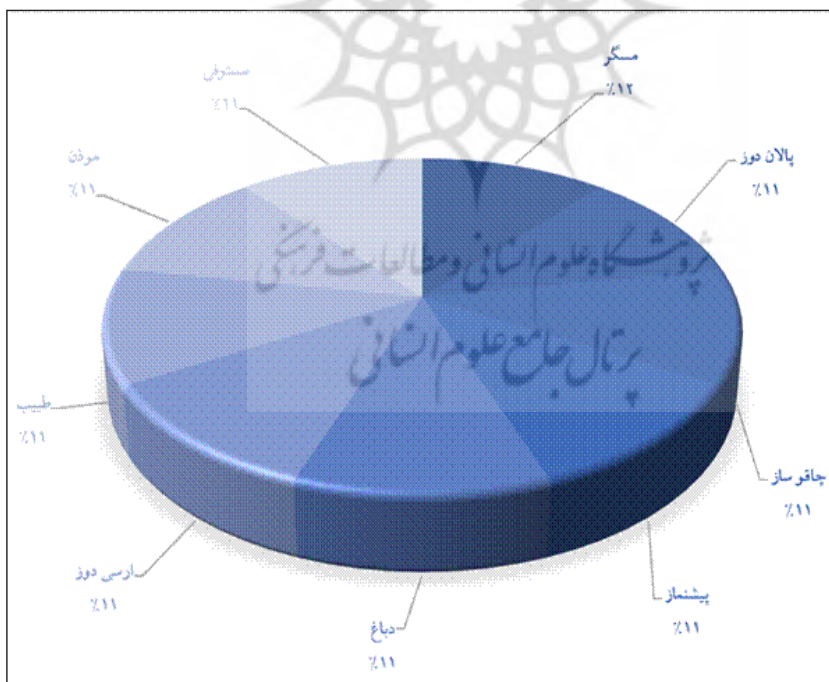
وابستگی طبقاتی واقفان زن
در دوره قاجار

مُودار ۵

وابستگی طبقاتی واقفان زن بار فروش
در دوره قاجار

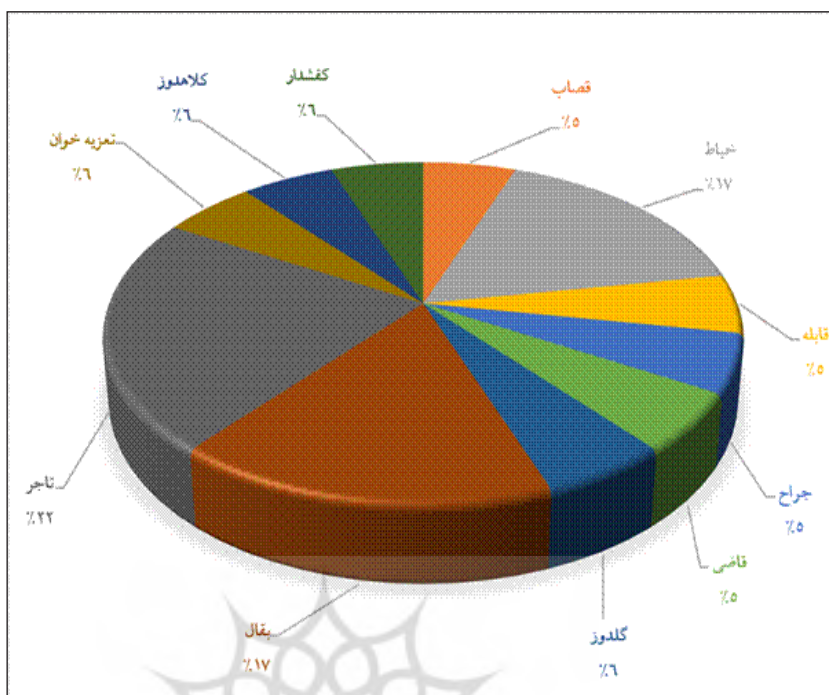

مُودار ۶

مشاغل پدر یا همسر زنان واقف ساری
در دوره قاجار

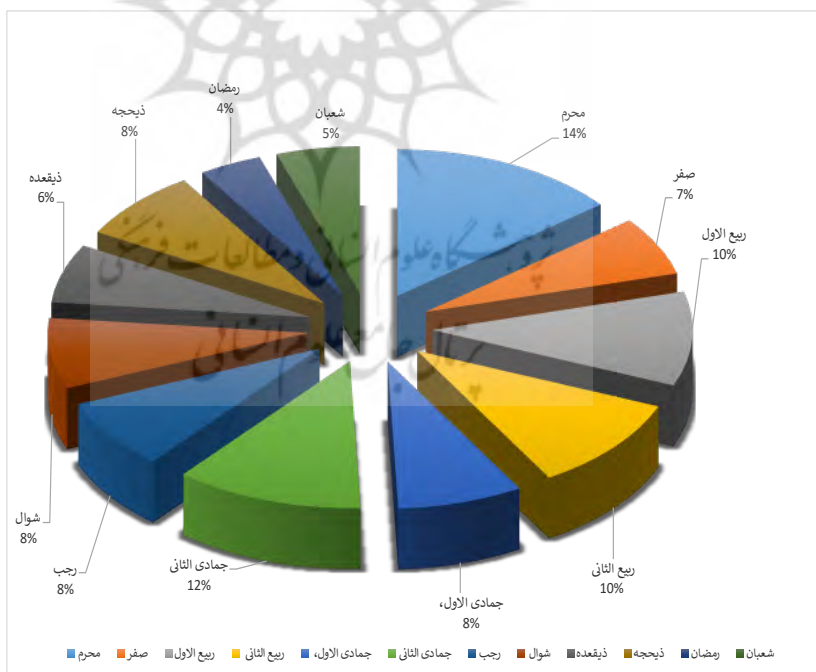
نمودار ۷

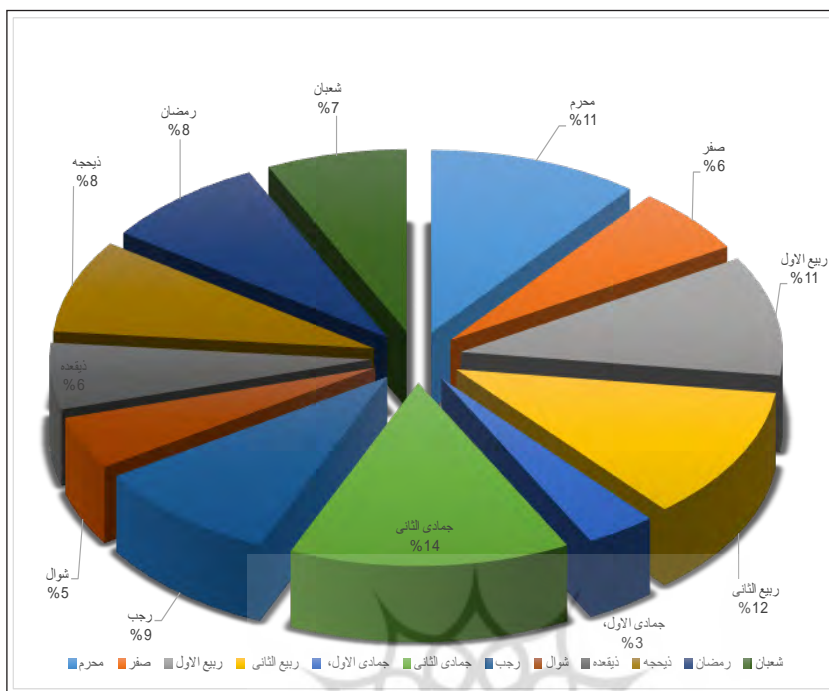
مشاغل پدر یا همسر و یا خود زنان واقف
بارفروش در دوره قاجار

نمودار ۸

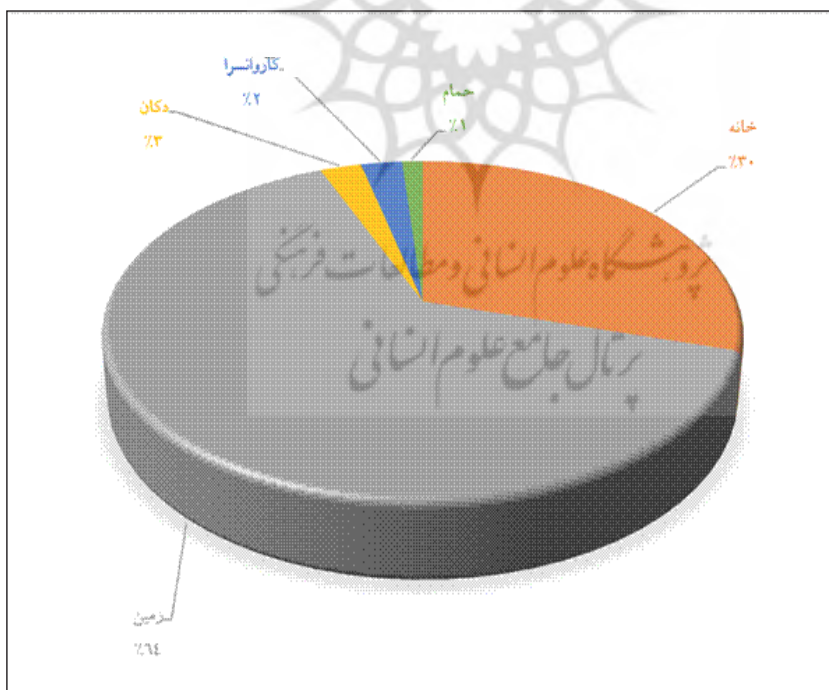
فراوانی موقوفات زنان ساری در
ماه‌های قمری

مؤدار ۹

فراوانی موقوفات زنان بارفروش
در ماه‌های قمری

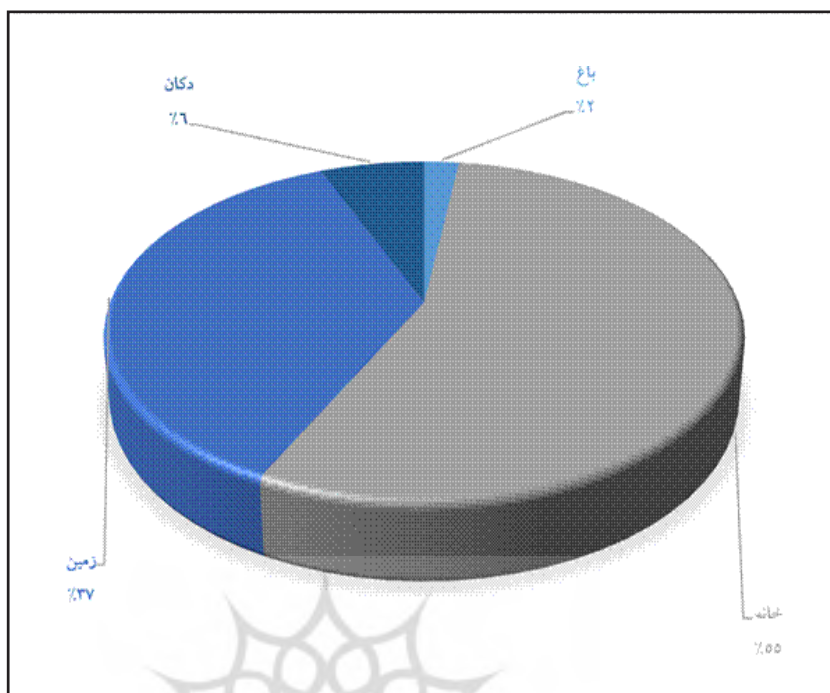

مؤدار ۱۰

انواع موقوفات زنان واقف
ساری در دوره قاجار

مُودار ۱۱

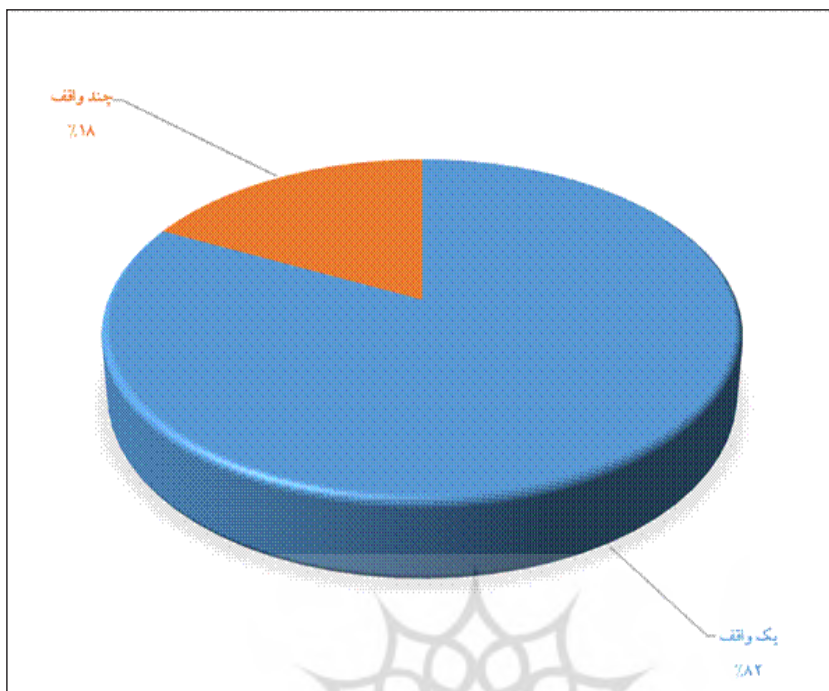
انواع موقوفات زنان بارفروش در
دوره قاجار

مُودار ۱۲

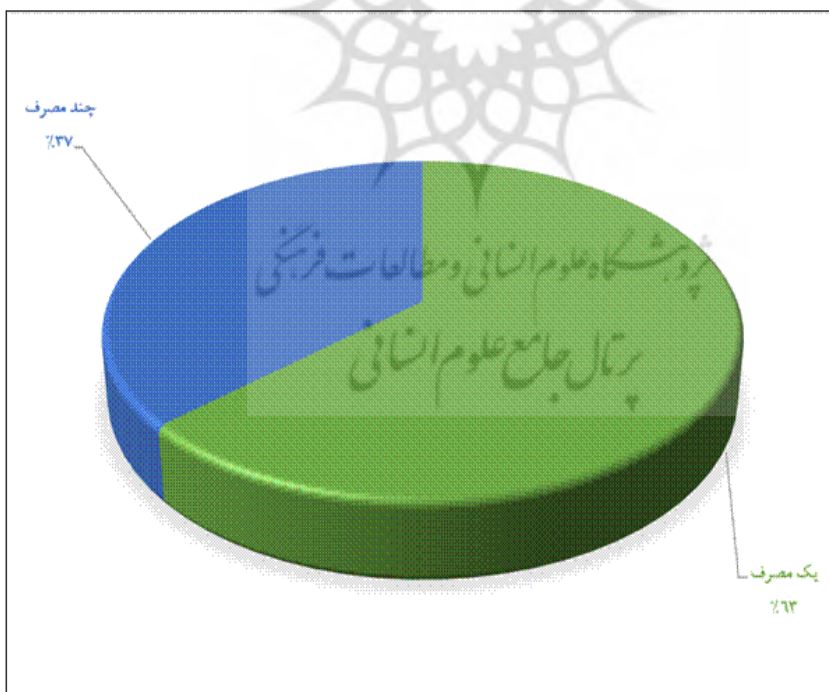
تعداد واقفان موقوفات زنان ساری در
دوره قاجار

مؤدار ۱۳

تعداد واقفان موقوفات زنان بارفروش
در دوره قاجار

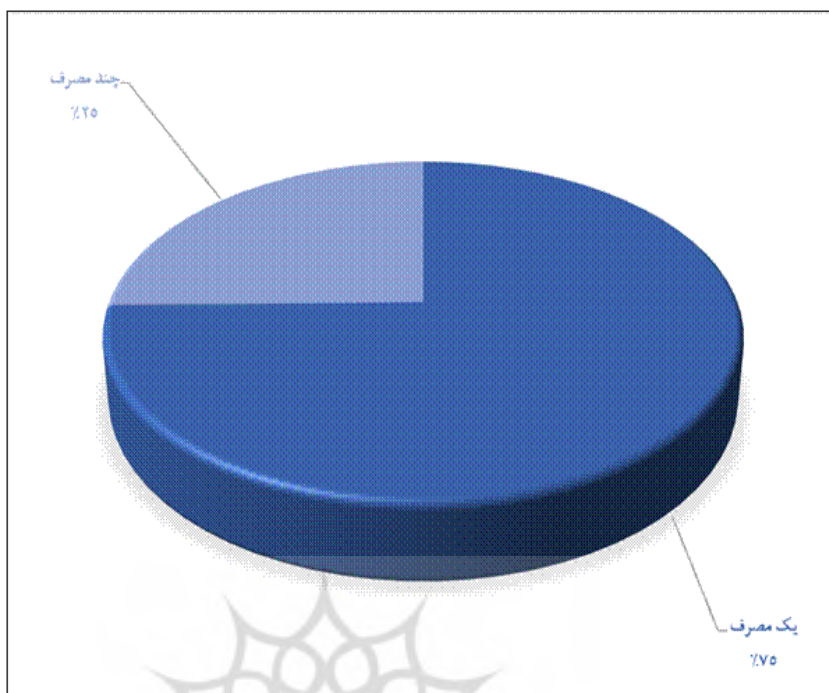

مؤدار ۱۴

تعداد مصارف در موقوفات زنان ساری
در دوره قاجار

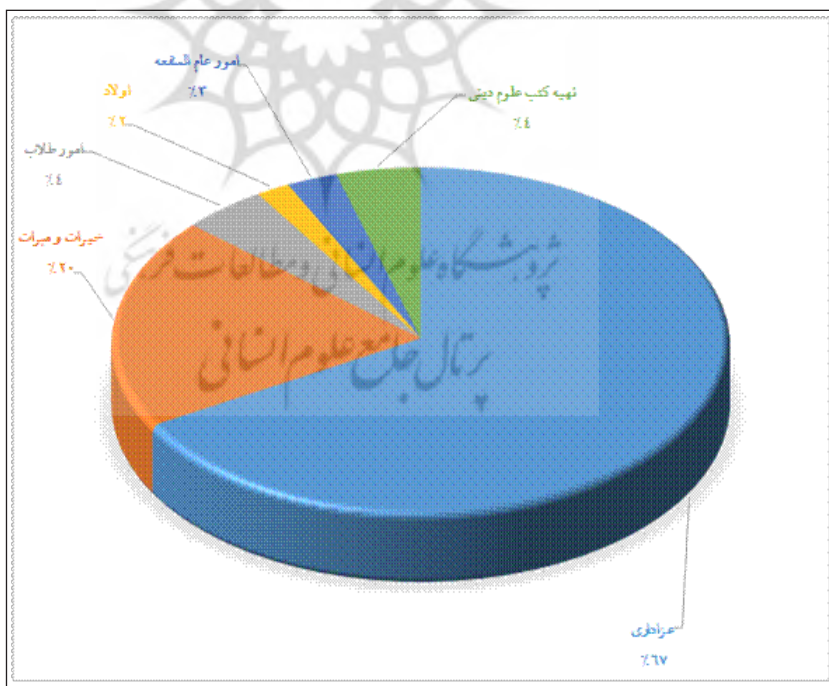
نمودار ۱۵

تعداد مصارف موقوفات زنان بارفروش در
دوره قاجار

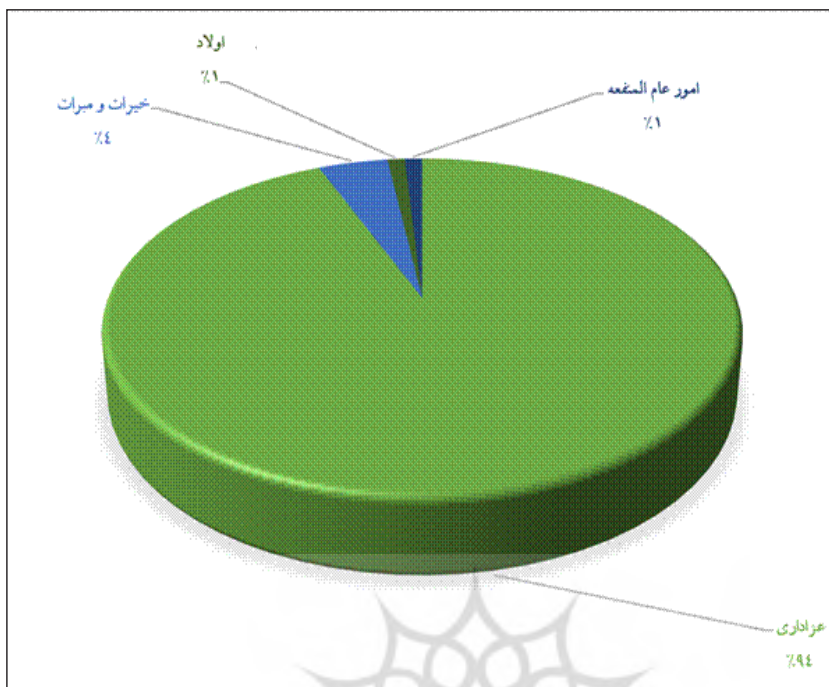

نمودار ۱۶

مصارف موقوفات زنان ساری در
دوره قاجار

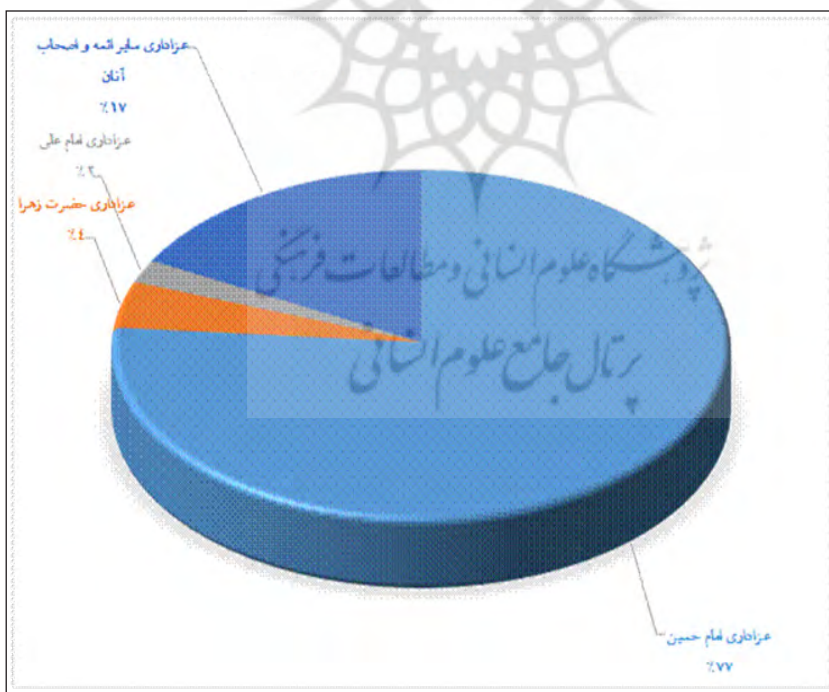

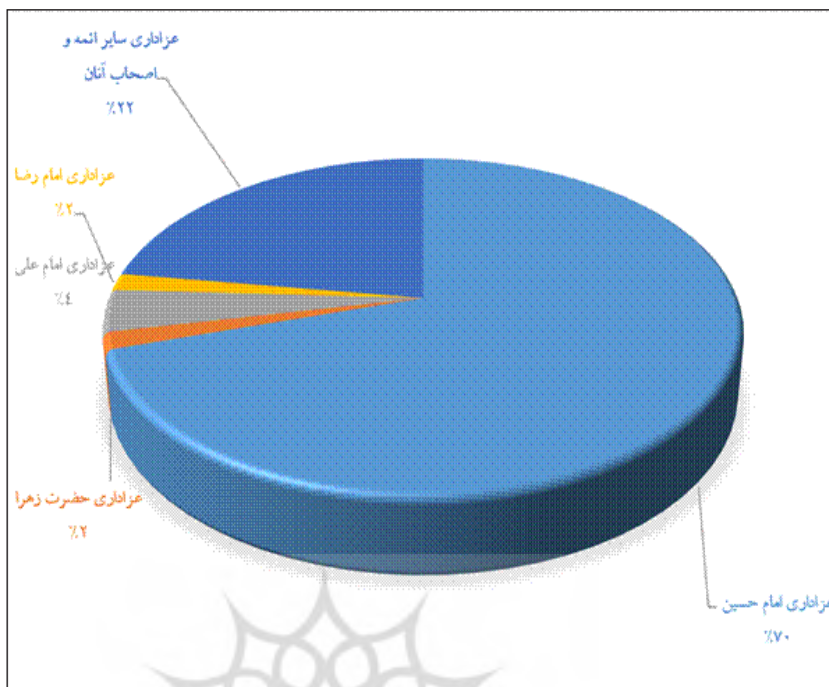
مُودار ۱۷

مصارف موقوفات زنان بارفروش
در دوره قاجار

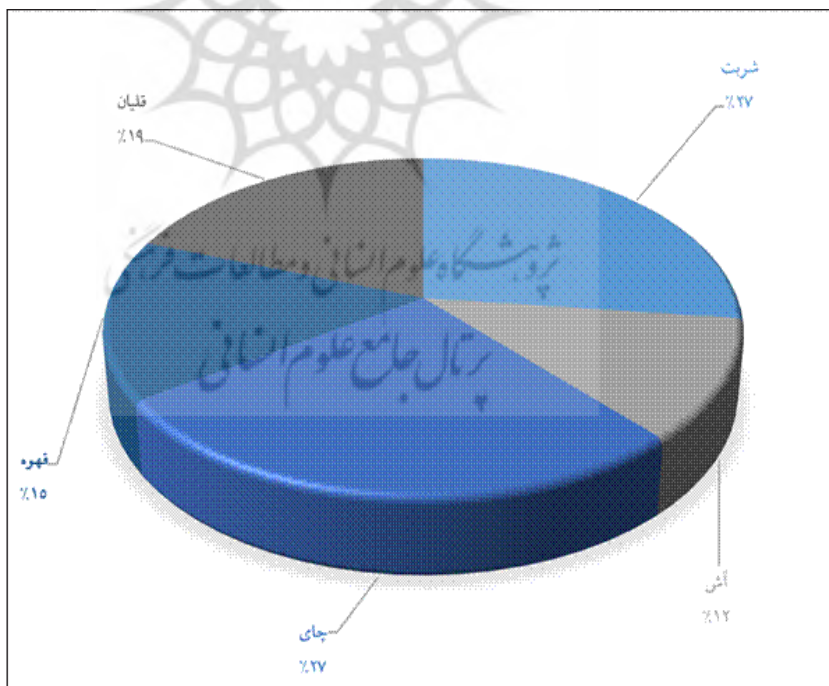
مُودار ۱۸

ریز مصارف عزاداری موقوفات زنان ساری
در دوره قاجار

نمودار ۱۹

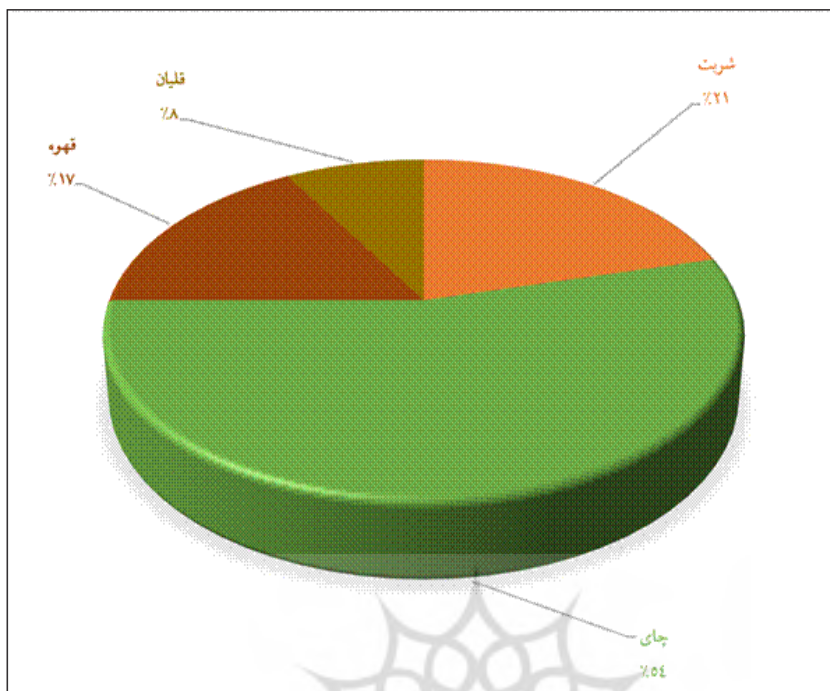
ریز مصرف عزاداری موقوفات زنان بارفروش در دوره قاجار

نمودار ۲۰

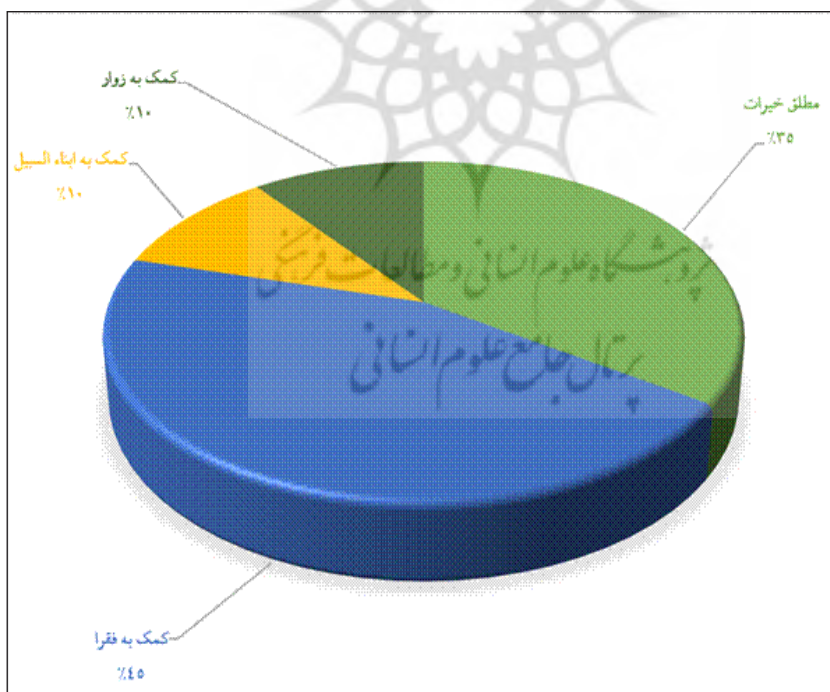
نوع پذیرایی در عزاداری موقوفات زنان واقف در دوره قاجار

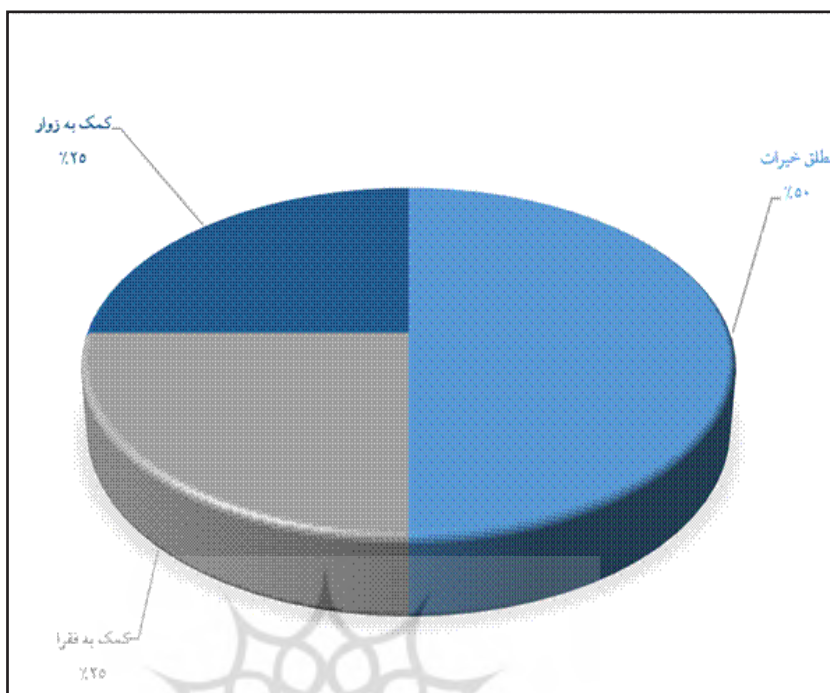
مودار ۲۱

نوع پذیرایی در عزاداری موقوفات
زنان بارفروش در دوره قاجار

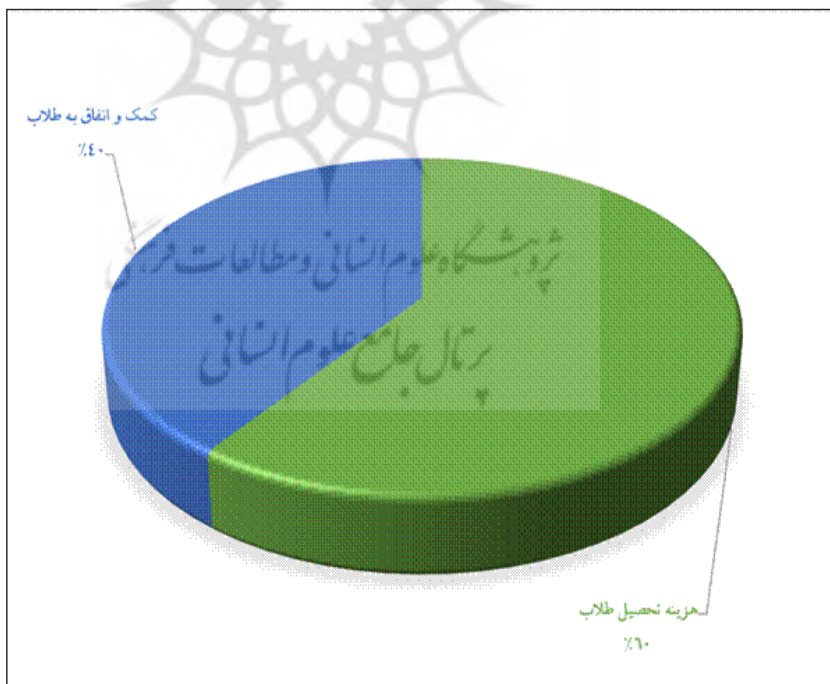
مودار ۲۲

ریز مصارف خیرات و مبرات موقوفات
زنان ساری در دوره قاجار

مُودار ۲۳

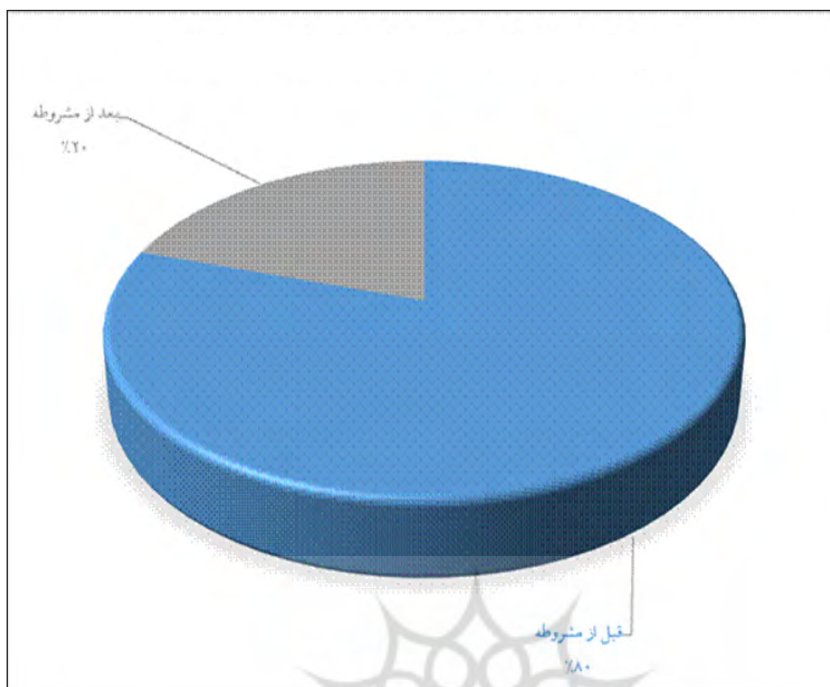
ریز مصرف خیرات موقوفات زنان بارفروش
در دوره قاجار

مُودار ۲۴

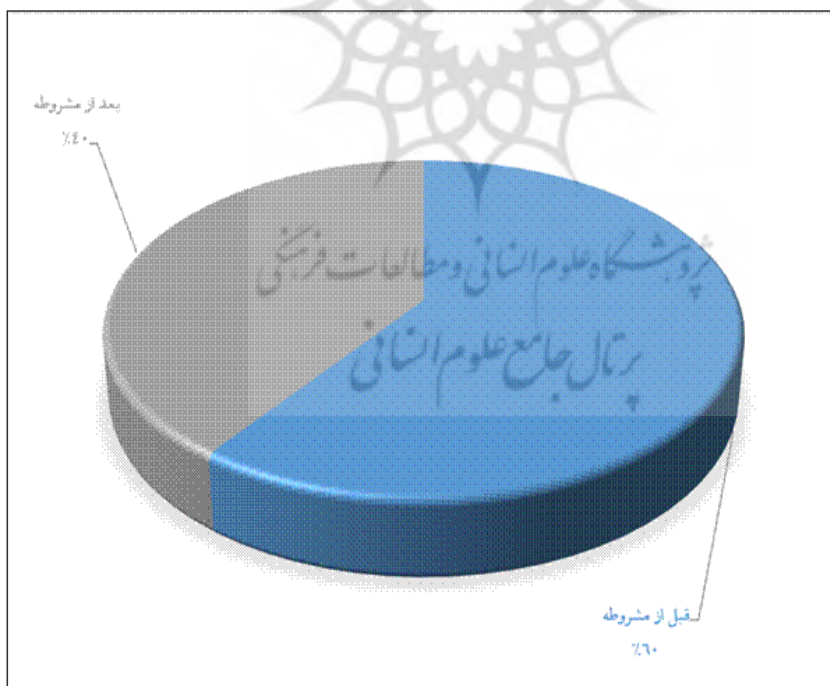
ریز مصرف کمک به طلاب موقوفات زنان ساری
در دوره قاجار

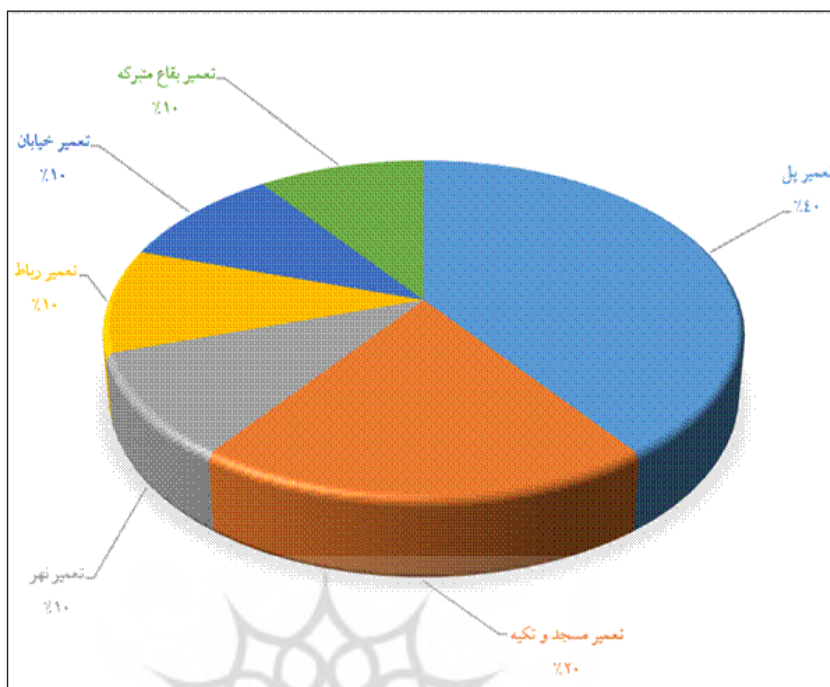
مُودار ۲۵

توزیع زمانی مصرف کمک به طلاب
موقوفات زنان ساری در دوره قاجار

مُودار ۲۶

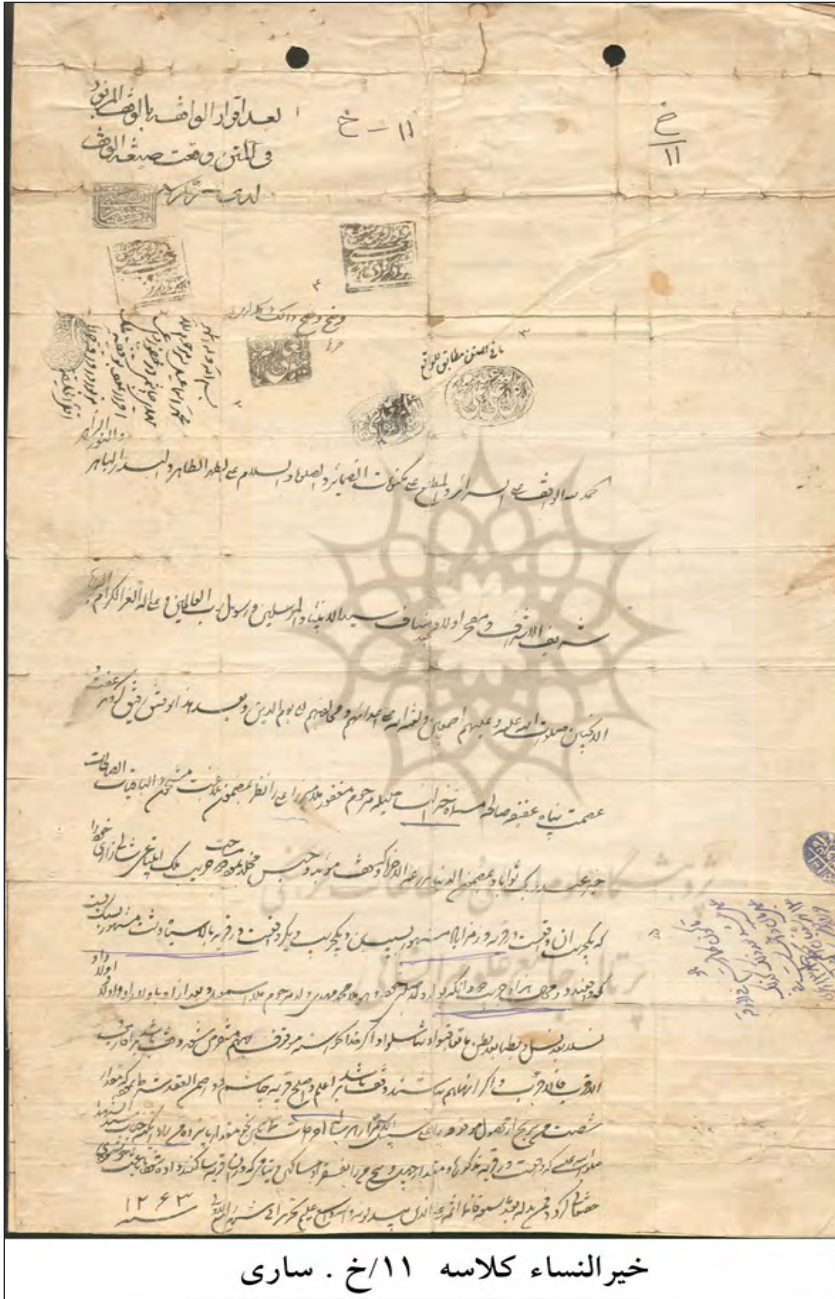
توزیع زمانی مصرف تهیه کتب دینی موقوفات
زنان ساری در دوره قاجار

مُودار ۳۷

ریز مصرف عام المنفعه موقوفات زنان ساری
در دوره قاجار

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

سند ۱

سند ۳

